



ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ ՔԱՂԱՔ

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

Շապին Գարահիսարի Մուսթէսարըֆուլիներ որ կը գտնուի Պոնտոսեան լեւնաչլթայի դառիթափին՝ երեք հուսակալութեանց եռանկիւնակէտը կը գրաւէ (Կարնոյ, Տրապիզոնի եւ Սերաստիոյ) :

Շապին Գարահիսարի բնակչութիւնը հանրածանօթ էր արդէն իր քաջամարտիկներով, ինչպէս Դանիէլ Չափուշի օրով :

1915ի Ապրիլեան կէսին, Շապին Գարահիսարի շրջակայ բոլոր գիւղերը արդէն զինաթափ եղած էին : Բուրգ գիւղը, որ կը գտնուէր Շապին Գարահիսարի հարաւ-արեւմուտքը, Սերաստիա-Յրզնկայ երկարող կեղրոնական խճուղիին վրայ, վտանգաւոր համրուելով թուրք զինուորական ուժերու երթեւեկին, ամենէն առաջ քանդած էին եւ բնակիչներն ալ տեղահանած . . . ինչպէս նաեւ Սերաստիան եւ շրջանները . հետեւաբար՝ միայն Շապին Գարահիսարի բախտն էր որ քիչ մը երկարաձգուած էր, մինչեւ Յունիսի սկիզբները :

Մինչ այդ անոր քաջամարտիկ եւ նախզդաց երիտասարդութիւնը իր փորձառութեան վրայ աւելի ամրապնդուեցաւ, երբ լսեց պատահած սպանդներու լուրերը եւ տխուր բախտը տարագիրներուն, ինչ-

պէս Սերաստիոյ, նոյնպէս Կարնոյ եւ Երզնկայի, որոնք կը հալէին եւ կ'ոչնչանային Եփրատի հոսանքին:

Ուշ կամ կանուխ կարգը պիտի դար Շապին Գարահիսարի հայրնակչութեան, ինչ որ չուշացաւ: Ինչպէս ըսինք Յունիսի սկիզբներուն էր, քաղաքին միւթեսարը՝ Փութիւնը գործի սկսաւ, խորհրդատու եւ ղեկավար ունենալով Պոլսէն մասնաւորապէս եկած Իթթիհատի ներկայացուցիչ Նուրի պէյը:

Կէս գիշերը անց՝ ոստիկանները պաշարեցին Շապին Գարահիսարի առաջնորդ Վաղինակ վարդապետի բնակարանը, բրտօրէն զայն անկողինէն հանելով եւ քաշքշելով փողոց հանեցին, անլուր լուսանքներով տարին դէպի միւթեսարը՝ սէրայը: Թշուառ առաջնորդը անխնայ դանակոծութենէ ուժասպառ՝ հաղիւ կը քալէր ու կը սողար ցաւերուն, գիմադիծերուն լուռ ջղայնացումներով միայն արտայայտելով իր կսկիծն ու ցաւը:

— Բալէ՛, խընդըր, ի՛նչ կ'երերաս, կ'ըսէ անօրէն զազան ոստիկանը, ու կոնակէն կրկին կը հրմշտկէ զայն անխնայօրէ:

Թշուառը, երեսն ի վար ցած կը դլտօրի եւ խղճալի վալարումներէ յետոյ՝ նորէն ծունկի կուգայ. ճիղ մը եւս կ'ընէ վեր բարձրանալու համար: Միւս ոստիկանը որ Ձէրքէյ մըն է եղեր, անբախտին թեւէն բռնելով կը դառնայ իր ընկերոջ եւ կ'ըսէ. — «Բեաֆիր ես, ինչ է, անմեղ կրօնաւորի մը վրայ ձեռք վերցնելը Ղուրանն իսկ կ'արգիլէ:

— Ի՞նչ կրօնաւոր, ըսէ շո՛ւն մը. այդ բոլոր շուները կտոր կտոր պիտի ընենք, վայրի անասուններուն պիտի տանք: Այ հրաման ելած է, ոչ մէկ Հայ պիտի չթողունք, բոլորը պիտի կոտորենք. ասոնք բոլորը «Սարը Մոսկոֆ»ին գործակալներն են. ան ասոնք խարեր է թէ՛ «Ձեզի պէյլիկ պիտի տամ», ասոնք ալ՝ հարիւրաւոր տարիներ «Տէօլլէթի ալիէյի Օսմանիէ»ին խնամքը վայելելէ յետոյ անոր կողմը անցած են եւ մեղ կը դաւաճանեն:

— Վեր կա՛ց, խընդըր, նազ մի՛ ըներ. կ'ըսէ կատաղի զազանը եւ նահատակի միւս թեւէն ինքը քաշելով՝ վեր կը հանէ:

Պատառտուն, տղմաթաթախ, քիթ, բերան ուռած, ճակատը ջարդուած, ձեռքերը քերթուած, Հայոց առաջնորդ Վաղինակ կը աւարուի «Սէրայ»ը:

Միւթեսարը՝ ինչ քով խորհուրդ կայ եղեր:

— Բարեւ, Մուրախիսա էֆէնտի, սինիքօրէն կը դիմէ անոր Նուրի պէյ, Պոլսէն եկած Իթթիհատի կրթեալ ներկայացուցիչը, — աղուո՞ր էք:

Վարդապետը կը լռէ:

— Աթոռ մը հրամցուցէք Մուրախիսա էֆէնտիին, կը դառնայ ոստիկաններուն:

Աթոռ մը կուտան անոր եւ խեղճը կ'իյնայ վրան:

— Ինչո՞ւ կը լռես, էֆէնտիմ. եկեղեցիին եւ ժողովներուն մէջ, կ'ըսեն թէ՛ քաջ հռետոր մըն ես, աննման կը քարոզես, հայ ժողովուրդը կ'ողբեւորես:

— Մուրախիսա՛ս, կը յայտարարէ միւթեսարըՔը, վերջին պահանջ մը եւս, եթէ ասոր ալ չանաս մենք պարտաւորուած պիտի ըլլանք արդարութիւն դործադրել. դուն մեղի պիտի տաս ցանկը բոլոր խռովարարներուն եւ ցուցակը՝ Հայերուն մօտ եղած զէնքերուն:

— Փաշա, դիտեմ ընկիւքնիդ, կ'աղաչեմ, հրամայեցէք վայրկեան մը առաջ դիտ սպաննել:

— Ձեզի հարց կուտանք:

— Ես ի վիճակի չեմ պատասխանելու:

— Մուրախիսաս էֆէնտի, կարելի չէ օրէնքէն խուսափել, արդարութեան հարցումներուն չպատասխանելն ալ դաւաճանութիւն մըն է, որ իր արժանաւոր պատիժը ունի. կը յորդորեմ ձեզ որ մի առ մի պատասխանէք հարցումներնուս:

Առաջնորդը պահ մը շարժուեցաւ տեղէն. մէջքը աջ ու ձախ երերալէն յետոյ, կարծես ցաւերուն հանդիստ տալ ուղեց, եւ իրեն յատուկ խրոխտ կերպարանք առնելով, դարձաւ անոնց.

— Էֆէնտիներ, ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ, խեղճ, ջարդուած, տրորուած, անպատուուած հոգեւորականէ մը. արդարութեան անունով կը խօսիք: Ո՞ր արդարութիւնը կը թելադրէ ձեզ անմեղ հոգեւորական մը ռստիկաններուն ձեռքը տալ եւ դանակոծել մինչեւ մահուան դուռը: Ո՞ր արդարադատութիւնը կը թելադրէ ձեզ՝ ամբողջ ազգ մը ամբաստանել իր չգործած մեղքերուն համար:

«Հայը՝ մէկէ աւելի անգամ փորձած է՝ երկար դարերու ընթացքին, եւ համոզուած է որ Օսմանեան երկրին մէջ՝ արդարադատութիւնը ոչ դոյութիւն ունեցած է եւ ոչ ալ ունենալիք ունի: Դուք կ'ամբաստանէք Հայը՝ ներկայ աղէտալի պատերազմին քրիստոնեայ պետութիւններու կողմը անցած ըլլալուն համար. միթէ՞ ԳՅԻ ջարդերուն պատերազմ կար, միթէ՞ նոյն քրիստոնեայ պետութիւնքն չէին որ իրենց սեփական շահերէն մղուած՝ կը խրախուսէին ձեզ՝ կոտորել Հայերը, եւ դուք կը կոտորէիք անխնայ, Ատանայի ջարդերը...»

— Ձեզմէ խռովարարներու եւ զէնքերու ցուցակ կը պահանջենք, աւելորդարանութեանց պէտք չունինք:

— Պիտի ըսեմ էֆէնտի, պիտի ըսեմ. Հայերուն կոտորուելն ալ ուրիշ պատճառներ չունէր. ան պարբերաբար ի դործ կը դրուի Օսմանեան երկրին մէջ, որ բնական սիստեմ մըն է դարձած ձեզ համար:

« Ձեզ չեմ մեղադրեր, մեղքը մերն է, որ երկար դարերու ընթացքին չկրցանք ճանչնալ ձեզ, Սահմանադրութենէն յետոյ, ոչ միայն պարզ ժողովուրդը՝ այլեւ մեր յեղափոխականները հնչակ եւ դաշնակ, խարուեցան, հաւատացին թէ՛ ալ վերջ պիտի դոնեն ա-

զէտք եւ ոճրագործութիւնք, սակայն Ասանայի զէպքերը եկան ապացուցանելու որ՝ այս երկրին մէջ, ուր գոյութիւն չունին խիղճ եւ Աստուած, չի կրնար արդարութիւն ըլլալ: »

— Լսէ՛, չո՛ւն, որոտաց քիչ առաջուան մեղրալեզու Նուրի պէյը, եւ վեր ցատկելով քանի մը հարուած իջեցուց վարդապետի դիտուն, որ քարի մը պէս անշարժ եւ անդրդուելի, կ'ընդունէր հարուածները եւ աչքերն իսկ չէր թարթեր:

— Իշտէ՛, էֆէնտի՛, դուն կ'ապացուցես իմ ըսածներս. կրթեալ եւ դարդացեալ երիտասարդ մը, իթթիհատի Պոլսոյ ներկայացուցիչը, արդարութեան սեղանին առջեւ, ձեռք կը բարձրացնէ ժողովուրդի մը հոգեւոր հովիւին վրայ:

— Ըսէ՛, միւրախխաս, իմ հարցումիս պատասխանը տուր, եթէ չես ուզեր չարաչար սատկիլ:

— Մահէն չեմ վախնար, ըրէ՛ փաշա, ինչ որ ձեռքէդ կուգայ. երչափ շուտ այնքան աղէկ:

— Ո՞վքեր են հոս Հնչակեան կոմիտէի անդամները:

— Ե՛ս:

— Որո՞նք զէնք կը բաժնեն ժողովուրդին:

— Ե՛ս:

— Ո՞վ Մուրատին հետ կը յարարերի:

— Ե՛ս:

— Որո՞նք են ընկերները:

— Ամէն ինչ ես եմ ըրեր:

— Քեզ հետ լրջօրէն կը խօսիմ, պատասխանէ լրջօրէն:

— Հրէ՛ շ... ալ պիտի կործանի այս անօրէն դահլ... «Մանի, թէկէզ, փարէս» Օսմանեան անօրէնութեան ձայնը երկինք հասած է. ալ պիտի կործանի, կործանի...

— Շո՛ւն, լուէ՛: Լռեցուցէք...

Ոստիկանները վրայ կը վազեն ու կը հարուածեն:

— Գաղաննե՛ր, անօրէննե՛ր, անաստուածնե՛ր, հրէ՛չնե՛ր, պիտի կործանի, պիտի կործանի, Ղազի Օսմանեան անբարոյական դահլ պիտի կործանի, պիտի ջնջուի:

Հոգեւորականը ինքզինքը կորսնցուցած էր արդէն:

Հարուածներու տակ դուրս ըրին զայն, սակայն դուրսէն կը լսուէր հարուածներուն ձայնը, երբեմն մորմոքելի «ախ» մը, եւ նորէն.

— Պիտի կործանի, պիտի կործանի...

Մայիս 3ի առաւօտեան, Վաղինակ վարդապետի նահատակութեան լուրը տարածուեցաւ քաղաքին ամէն կողմը. հայ ժողովուրդը վազեց, խոնուեցաւ. հայ եկեղեցւոյ դուռը, ստուգելու համար տարաբախտ կղերականին նահատակութիւնը:

Յանկարծ զինուորական շլթայ մը պաշարման մէջ առաւ ժողո-



ԽՈՒՄԻ ՄԸ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐ

- 1.— Տէր Սուփոնիա ֆահ. Կարինեան. 2.— Շապուհ Օզանեան (մեծ մարտիկ). 3.— Գարեգին Թորգոմեան. 4.— Սեդրակ Պալեան. 5.— Գէորգ Թուֆեան. 6.— Հայկազ Խրալըլեան. 7.— Սեփան 8.— Ներսէսեան. 8.— Հանի Վահան Ղարիպեան :

Վերջը: Սարսափահար ամբոխը չուարած՝ չէր դիտեր ընելիքը: Այն ատեն է որ Աւօ եւ Ղուկաս կը հրամայեն երիտասարդներուն պատրաստուիլ զիմադրութեան համար:

Հետեւարար զոյամարտի պայքարն էր որ կը կազմակերպուէր:

Կառավարութիւնը ոչ միայն նահատակած էր քաղաքին առաջնորդը, այլեւ սկսած էր ձերբակալել կուսակցական եւ ղեկավար տարրերը՝ զանոնք առաջնորդելով բանա, կախաղան եւ աքսոր (մահ):

Գարահիսարի ազգաբնակչութիւնը ցոյց մը ըրաւ բողոքելու համար իրեն սպառնացող բախտին դէմ, որուն վրայ՝ Երզնկայէն նոր ուժեր բերուելով, պաշարուեցաւ քաղաքը:

Քանի մը հարիւր Հայեր իրենց ղէնքերով 1915 Յունիս 1ին բարձրացան բերդի անտիկ դիրքերը, եւ հոն ամրացան, որոնք կարողացան ամիս մը զիմադրել թուրք խուժանին եւ օրինաւոր զինուորներու վայրենի եւ կատաղի յարձակումներուն դէմ, իրենց զլխուն ունենալով միաժամանակ թնդանօթներու սարսափելի հարուածները, որոնք իրենց գոռում գոչումներով, վառօղի մուխ ու ծուխովը, զնդակներու

սիւսած տեղատարափ մահացու հարուածներովը, հող ու մոխիրի վերածել կ'ուզէին ափ մը անտէրունջ եւ անօգնական մարդկային արարածներ, հայ դոյամարտականներ, որոնք՝ իրենց կարգին՝ այդ դժոխային խառնարանին մէջ առանց յուսահատական ընկրկումի կը կռուէին իրենց բոլոր կարելի միջոցներովը, դործածելով սուսեր եւ պայթուցիկներ՝ զոր իրենք կը պատրաստէին :

Այդ կենաց մահու պայքարի օրերուն՝ անոնք ի դուր սպասեցին դուրսէն օգնութիւն, նոյնիսկ Սերաստացի հանրածանօթ Մուրատին, որ հեռագիտակով անտարբերօրէն կը դիտէր հեռաւոր սարերու գլխուն Գարահիսարի մահացու կրակը, ծուխն ու մոխիր. որովհետեւ Մուրատի կուսակցական պետերը, իրրեւ «խոհուն քաղաքականութիւն»՝ իրեն հրամայած էին մնալ «չքացած» հայկական ընդհանուր եղեռնի պատճառ չդարձած ըլլալու նախազգուշութեամբ : (Տես խոստովանութիւն Վարանդեանի, էջ 32) :

Այդ օրերուն էր որ յուսահատ եւ անզոր վիճակի մատնուած՝ Սերաստիոյ պահեստի զօրանոցը կը դանուէի, իրրեւ մարզիչ սպայ, Ս. Նշան վանքի ետեւի անտառը, ուր՝ արմատախիլ եղած ծառերու տեղ անհամար զինուորական վրաններ էին կանգնած, եւ որոնք բոլորն ալ քսոր հանուած Հայերու օղափոխութեան յատուկ վրաններն էին, իւրաքանչիւրին վրայ սեփական տիրոջ անուններն էին դրուած հայերէն գիրերով՝ իրր վկայագիր դժբախտ իրականութեան :

Յանկարծ զինուորական բացառիկ փող մը հնչեց. հրամայուեցաւ մէկ վաշտ զինուոր կարգի շարուիլ զէնք ու զրահով, ինչ որ քառորդ ժամուան մէջ կատարուեցաւ. հրամանատարը դալով կարճ ճառ մը խօսեցաւ, խրախուսեց եւ պարտականութիւններն մատնանչեց, ուրկէ հասկցայ որ այդ մէկ վաշտը Գարահիսար կ'երթայ, այնտեղի ըմբոստացող Հայերը զսպելու, այսինքն՝ անոնք ալ սպանդանոց ուղարկելու համար :

Սերաստիոյ նահանգին մէջ, Տէնտիլէն վերջ Գարահիսարն էր որ դոյամարտի ասպարէզ էր կարդացեր թուրք հայաջինջ քաղաքականութեան դէմ, ինչ որ յոյս մը նորշնչեց ինձ, որով ապրելու իղձս սկսաւ վերադարձնիլ իմ մէջս :

Ինչպէս Գարահիսարի տեղական՝ նոյնպէս Երզնկայէն եւ Սերաստիայէն ուղարկուած կանոնաւոր ուժերը, իրենց անխնայ եւ վճռական կրակը թափեցին ափ մը Հայերու գլխուն, որոնք ապաստանած բերդի անառիկ դիրքերը, իրենց դոյամարտը կը մղէին, զեկավար ունենալով Օղանեան Շապուհ, Հիւսիսեան Վահան, Ղուկաս, Էւայլն : Այս վերջինս Դանիէլ Չափուշի ընկերներէն եղած ըլլալով, 101 տարուան բանտարկութեան դատապարտուած էր Սերաստիոյ բանտը, շնորհիւ թուրք դատրկերի մը բարեխօսութեան, իսկ իր ընկերները նոյն դատապարտութեամբ քշուած էին Սինոպի բանտը, որոնք ազատ արձակուած էին Օսմանեան սահմանադրութեան առթիւ :



ՎԱՀԱՆ ՀԻՒՍԻՍԵԱՆ

Ղուկաս ձեռնասորէն վարեց Գարահիւսարի գոյամարտը մօտ ամիս մը, որմէ ետք սկսաւ սպառիլ իրենց զինական ու սննդական պահեստը, որով սկսան անելի մատնուիլ. մահուան ստուերը սկսաւ սաւանիլ իրենց զլխուն: Յանկարծ՝ իրենց դէմ ճակատ բռնող թուրք զորամասը, խուճապային կռիւի մը ենթարկուեցաւ. մերոնք կարծեցին թէ՛ Մուքատ իրենց օդնութեան հասած էր, պաշարելով թուրք զօրքը:

Երկարաժամ կռիւ մը տեղի ունեցաւ թուրք զօրքի եւ դուրսէն յարձակում դործող անձանօթ ուժին միջեւ: Մերոնք երկար սպասեցին՝ ստանալու համար բարեկամ ուժի մը օդնութեան խապրիկը, բայց ոչ մէկ լուր. որով՝ պատեհութենէն եւ

մութ գիշերէն օգտուելով՝ վճռեցին դուրս գալ բերդէն, մտան կրակի գիծերը, ուր մեռեալներու ու վիրաւորներու դիակները կուտակուած էին իրենց ստրբերուն տակ: Բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար, ոչ մէկ Հայու գոյութիւն չէր ապացուցուեր անոնց շարքերուն: Այդ միջոցին է որ թուրք վիրաւոր սպայ մը տեսնելով որ արդէն իրենց գիծերը մտած են Հայերը, ատրճանակը կ'ուղղէ անոնցմէ մէկուն եւ զայն կը գլտորէ, որ կ'ըլլայ մեր աննման Ղուկասը:

Այս գերկրնդխանունմին ոմանք նահատակուեցան, ոմանք ալ կարողացան շղթան պատուել եւ դուրս գալ, ուղղուելով դէպի Չարտախլը եւ Քէմախ-պողազը, անկէ անցնելու համար Տէրսիմ: Որով՝ անպաշտպան մնացած բերդի ու քաղաքի ժողովուրդը կամայ ակամայ անձնատուր եղաւ իր թուրք դահիճներուն ձեռքը, որոնց նպատակը շատ պարզ էր:

Նախ հաւաքեցին բոլոր այրերը 18 տարեկանէն մինչեւ 55ը, բրոնք քշուեցան անձանօթ ուղղութեամբ, զինուորական պարտականութիւն կատարել տալու պատրուակին տակ: Ժողովուրդին մնացեալ անկար մասը՝ կին, ծեր, երախայ, նոյն կերպով տարագրուեցաւ դէպի Յիւրատի սահանքը, ինչպէս ամբողջ վիլայէթի հայ բնակչութիւնը:

Մոխիրի վերածուեցան նաեւ տասը յոյն գիւղեր, որոնց բնակիչներն ալ մասամբ ջարդուեցան տեղւոյն վրայ, իսկ մնացեալները տարագրուեցան դէպի հարաւ՝ մահուան ուղղութիւն:

Երիտասարդ հարս աղջիկներու աչքառունքէն քանի մը հարիւր հոգի կը յանձնուին զինուորներու քմահաճոյքին (ըստ թուրք սպայի

մը վկայութեան), որոնք՝ փոխանցելի հիւանդութեան ենթարկուելով՝ զինուորական իշխանութիւնը կը հրամայէ ամբողջութեամբ տեղն ու շեղը փճացնել դանոնք. հետեւաբար բոլորը մէկ շէնքի մէջ հաւաքուելով, կազ ու կրակ կը թափեն գլուխնուն եւ ողջ ողջ կը վառեն:

Այսպէս վերջ գտաւ Գարահիսարի պատուաւոր գոյամարտը, «սակն ընդ սկան, ատամն ընդ ատաման» մաքառելով մինչեւ վերջին շունչ եւ փառաւոր էջ մը արձանագրելով յանուն հայ ժողովուրդի պատմական եւ պատուարեր քաջագործութեան: Թշնամիէն խլելով հաղարաւոր կեանքեր՝ հասկցուցին թուրք դահիճներուն թէ՛ ինչպէս կը զոհացուի մարդկային կեանքերու կորուստը, որ այնքան ատան ապրանք կը դաւանէին:

Վ Ա Ն Ա Յ Գ Ո Յ Ա Մ Ա Ր Տ Ը

1914ի ընդհանուր պատերազմի յայտարարութեան առթիւ, թուրք կառավարութիւնը Վանայ մէջ ունեցած իր զինուորական ուժերը, հեծելազօրք թէ հետեւակ՝ փոխադրեց Կարնոյ ճակատը, քաղաքին մէջ թողելով փոքր մաս մը զինուորներ եւ ժանտարմաներ:

Երբ Կովկասեան ճակատին վրայ պատերազմը կրակ առաւ, շատ շանցած լուր տարածուեցաւ թէ Ռուսերը կը յառաջանան: Անդրանիկ՝ Արճակի շրջանը, Մուլլա Հասան հասեր է, որ հազիւ 30 քիլոմէթր հեռաւորութիւն ունի Վանէն:

Հայերը կը խանդավառուին, թուրքերը խուճապի կը մատնուին, փախուստի մասին կը մտածեն, ինչ որ երկար չի տեւեր, կացութիւնը փերիվայր կը շրջի. ոռու զօրքը կը նահանջէ, իսկ Անդրանիկ կը հեռանայ Տիւրիմանի ուղղութեամբ:

Այդ ժամանակ Վանի կուսակալ նշանակուեցաւ Ճէվտէթ պէյը, թահիր փաշայի տղան, որ ինը տարի խաղաղութեամբ կառավարած էր Վանի նահանգը:

Զինուորական փախուստականներու պատճառաւ՝ հայկական զուլումը արժարժեցաւ, ամէն կողմէ սկսան լսուիլ աղիողորմ ճիչեր եւ բողոքներ, սպանութիւններու եւ բռնաբարութիւններու մասին, որոնք ամէն օր կը հասնէին Վան:

Սկսաւ ծանրանալ, յեղափոխական Իշխանի, Վոսմի եւ Արամի գերը: Որով՝ պատասխաննին կ'ըլլար.

« Առայժմ դարման չկայ. պէտք է տոկալ, պէտք է համբերել, սրտք է զոհողութիւններ յանձն առնել »:

Բայց՝ վերոյիշեալ հայրական խրատները, ժողովուրդի ա նահանգուրժելի ցաւերուն դարման չէին կրնար ըլլալ: Որովհետեւ՝ Ճէվտէթ պէյ մշտական կը ճնշէր ու կը սպառնար, յայտարարելով որ՝

« Կը պահանջեմ որ զան յանձնուին բոլոր դասալիք զինուորները »:
Վոսմեան եւ Արամ ժամանակ պահանջելով հանդերձ, չափով

մը դոճացում տալու ջանք կը թափէին, ինչ որ դժուար էր. իրենց դէմ կը ցցուէր պարտականութիւն մը, որ բեմական հոնտորութեան չէր նմաներ:

Օրէ օր դանակը սոկորին կը հասնէր. եթէ Դաշնակցութիւնը հաւատք ունէր թուրքին կամ Իթթիհատին բարեացակամութեան, Վանի խակական ժողովուրդը, մանաւանդ՝ 1896ի մեծ դէպքին ակա-նատես եւ մասնակից հարազատ հայութիւնը չէր կարող յոյսերով օրօրուիլ ու խարուիլ:

Ահա այս վերջիններս, Արմենականներու փոխանորդները՝ ինքնապաշտպանութեան աշխատանքներուն լծուեցան, ուղեցոյց ունենալով 1896ի Մ. Աւետիսեանի պատրաստած ինքնապաշտպանութեան յատակադիժը, ձեռնարկելով սաղմիկ խումբերու կազմակերպութեան եւ ուսմբերու պատրաստութեան:

Հակառակ դաշնակցական վերին մարմնի «խոհմութեան», անպատասխանատու դաշնակցականներ ալ լծուեցան ինքնապաշտպանութեան դործին:

Շատախի դաշնակցական կոմիտէի մէկ անդամին ձերբակալու-թեամբը, ահազանգը կը հնչուի. գինուորական մարմինը դործի կ'անցնի, գինուորական դրութիւն կը յայտարարուի, խղելով յարաբերութիւնները թուրքերուն հետ, անցնելով դէրքերու պաշտպանութեան:

Այս բոլորը՝ հակառակ Վանի Կեդրոնական Կոմիտէի հրահանգին:

Ապրիլ 2ին՝ ձէվտէթ պէյ իր քով կը հրաւիրէ Վոսմեանն ու Արամը, անոնց կը հաղորդէ Շատախի կացութիւնը, ուր յեղափոխու-թիւնը ծայր տուած էր, առաջարկելով որ հոն երթան եւ խաղաղու-թիւնը վերահաստատեն, եւ միաժամանակ կ'առաջարկէ որ՝ այդ պարտականութիւնը Իշխան ստանձնէ:

Իշխան հաւանութիւն կուտայ ձէվտէթի առաջարկին, իր երեք թիկնապահները առնելով, ոստիկանապետ Բէֆիզ պէյի եւ խումբ մը ոստիկաններու ուղեկցութեամբ անմիջապէս ճամբայ կ'իյնայ դէպի Շատախ. ճամբուն վրայ, «խաղաղութեան առաքեալները» գիշերը կ'իջեւանին Հիրճ գիւղը, ուր դաւադրութեամբ կը սպաննուին Իշխան եւ իր ընկերները. յաջորդ օրը՝ նոյն Քիւրտի տան մէջ կը սպաննուին նոյն գիւղի Հայերէն 50 հոգի:

Հետեւեալ օրը՝ Ապրիլ 4ին, կուսակալը կրկին իր քով կը հրա-ւիրէ Վոսմեան ու Արամը. առաջինը՝ անմիջապէս հրաւերին կը պատաս-խանէ եւ կ'անհետանայ, իսկ Արամ կ'ուշանայ:

Մինչ այդ՝ արդէն կուսակալը հրաման տուած էր բոլոր դաւա-առպեաններուն՝ շարժման մէջ դնել Քիւրտերն ու ժանտարմաները: Արամ տեսնելով հանդերձ այս բոլորը, միջնորդներու միջոցաւ կը ջանար դարձեալ շարունակել բանակցութիւնները, ինչպէս Ամերի-կացի Տօքթ. Ըշրբի, գերման Հէս Սիֆուի, իտալական փոխ հիւպա-



ԱՐՄԵՆԱԿ ԵԿԱՐՆԱՆ

տոս Սպողոսնի, թուրք հասարակութեան մէջ դիրք ունեցող Ա. Թէրզիպաշեանի, Գ. Ճիաղճեանի, որպէսզի ձէվաէթ պէյլին ներկայանան ձգտուած մթնոլորտը մեղմացնելու համար:

Կուսակալը անդրդուելիօրէն կը յայտարարէ անոնց.—

« Պէտք է յանձնուին դասալիքները. հակառակ պարագային՝ ւտիպուած եմ աւելի ծանր միջոցներու դիմել »:

Կուսակալին այս պատասխանը ծանր ալեկոծումներու կը մատնէ Արամը, որ արդէն չտախազանց ընկճուած էր Իշխանի եւ Վռամի կորուստով:

Արամ երկու սուրի մէջ մնացած էր. — զինուորացու խոստանալ

Թուրքին համար, Հայերէն՝ որոնք արդէն զէնքերնին ձեռքերնին, գիրքերը մտած էին յանուն հայութեան, ընդդէմ Թուրքին:

Իսկ՝ ինչ որ ձէվտէթ առաջարկեր էր միաժամանակ, խաղաղութիւնը պահպանելու համար 50 զինուոր ուղարկել ամերիկեան եւ դերմանական շրջանակներէն ներս, Արամ կը յուսար՝ այսքանը ընդունելով, մեղմացնել ձէվտէթի կիրքը եւ հրդեհի բռնկումը ուշացնել: Որով կը հաղորդէ իր ցանկութիւնը Տօբթ. Ըշրբին, բայց ի դուր: Որովհետեւ Վանայ միջ-կուսակցական կազմակերպեալ մարմինը իր պաշտպանողական դիրքին մէջ մտած էր անտեղիտալիտէն: Որ քննելով Արամի որոշումը, զայն կը դռնէ վնասակար, հայկական պաշտպանողական դիրքերուն համար:

Արմենակ Եկարեան, իրրեւ հին, համբաւաւոր Արմենական ազգային մը, հմայք ունէր բոլոր կուսակցականներու եւ ժողովուրդին մօտ: Անդրանիկի քով զինուոր եղած էր Սասունի կռիւներուն մէջ՝ Կայծակ Առաքել, որ լեռնային կռիւներուն ծանօթ է. Պուլկարացի Գրիգոր աւելի զինադործ էր քան ազգային:

Կուուի ղեկը պիտի մնար Եկարեանի ձեռքը:

Ապրիլ 6ին արդէն կանգ առած էր ամէն երթեւեկ, քաղաքէն գիւղերը, իսկ քաղաքը բաժնուած էր երկու մասի — Այդեստան եւ քաղաքամէջի մաս: Թուրքերը դադրեցուցած էին իրենց երթեւեկը Հայերու հետ, մէկ շրջանէն միւս շրջանը:

Կազմակերպութեան գլխաւորը՝ Եկարեան, քահանայի մը միջոցաւ՝ Տօբթ Ըշրբին կը յայտնէ իր մերժումը, նահանգապետին առաջարկին: Տօբթ Ըշրբ կը համակերպի հայ զինուորական կամքին:

Զինուորական մարմինը կը բաղկանայ Արմենակ Եկարեանէ



ԿՈՍՏԻ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆ



ՊՈՒՎԿԱՐԱՅԻ ԳՐԻԳՈՐ

(Ռամկաւար), Կայծակ Առաքելէ եւ պուլկարացի Գրիգորէ (Դաշնակցականներ) :

Թնդանօթներ տեղաւորուած էին երկու զօրանոցները, որոնք կը հսկէին Այգեւստանին : Այգեւստանի սրահն վրայ դանուող «Համուտ Աղենց» զօրանոցը որ դատարկ էր, այդ օրը լեցուեցաւ 130 զինուորներով, իսկ անգլիական հիւպատոսի լքած շէնքը տեղաւորուած էին 30 զինուոր :

Վան քաղաքի 22.000 հայ բնակչութեան դոյամարտը սկսաւ 1915 Ապրիլ 7ի արշալոյսին, երբ մօտակայ Շուշանց զիւղէն քանի մը հայ գեղջիւհուհիներ քաղաք կ'իջնային, Այգեւստանի դէմ դիրք բռնող թրքական խրամներու զինուորները դանոնք առեւանգելով իրենց խրամները քաշքշեցին : Հայկական ամենամերձաւոր դիրքը կրակ բացաւ առեւանգիչներուն վրայ, ազատելու համար Հայուհիները : Թուրքերը տեղի չտուին : Հայ դիրքերէն դուրս թռան երկու կտրիճներ, բայց հրապարակի վրայ կուռի բռնուեցան թուրք առեւանգիչներուն հետ, որոնցմէ մէկը սպաննուեցաւ, բայց թրքական խրամներէն ժայթքած համազարկով մեր երկու քաջերն ալ վերա-

ւորուեցան կուրծքերէն, որոնք կը կոչուէին Յակոբ Տիւղեան եւ Եղիա Նախունեան :

Հերոսական դոյամարտը կրակ առած էր :

Պահ մը խուճապ տիրեց հայ ժողովուրդին մէջ, բայց վարժապետանոցի հայկական նուազախումբը պատրաստ էր. հնչեց «Մեր Հայրենիքը» :

Կեդրոնական վարժարանի երէց ուսուցիչը եւ Արմենական կուսակցութեան տաղանդաւոր զազափարականը, ժողովրդական բազմութեամբ



ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

չըջապատուած ուղղուեցաւ դէպի զինուորական շտապ, ուր կար նաեւ Արամ :

Նախ խօսքը ուղղեց հին Արմենական ներկայացուցիչ Արմենակ

Եկարեանին՝ հմայիչ ներբողականներով, ապա Արամին՝ պանծացնելով անոր միութիւնը Վանի գոյամարտին առթիւ, ուր՝ կուսակցական կամ ոչ, հարուստ թէ աղքատ, մեծ ու պղտիկ լծուած են զօրաւոր թշնամիի մը դէմ:

Հոնորը երբ յուզումէն չկարողացաւ շարունակել իր խօսքը, արդէն ունկնդիրները խանդավառուած ըլլալով, նուազախումբը սկսաւ «Մեր Հայրենիք» քայլերգով եւ ուղղուեցաւ դէպի դիրքերը: Երբ դիրքերը հասան՝ այս անգամ սկսաւ հնչել «Ամենայն տեղ մահը մի է» երգը, որ աներեւակայելի խանդավառութիւն ստեղծեց թէ՛ ռազմիկներուն եւ ժողովուրդին մէջ. ետանդ ու շարժում մը, որմէ զուրկ էին թուրքերը:

Կոուի առաջին օրուան ցուցակագրութեան համաձայն՝ Այգեստանի շրջանին՝ Հայոց ունեցած հրացաններուն թիւը կը հասնէր 200ի. կոուի ընթացքին բարձրացաւ 4-5 հարիւրի զանազան տեսակի զէնքեր, որոնք՝ դուրսէն քաղաք ապաստանած հայ դիւղացիներուն կը պատկանէին եւ որոնց մեծագոյն մասը անպէտ էր:

Քաղաքի արուարձաններէն՝ Ազկա, Ծուշանց, Լամդիկերտ դուռ հայարնակ դիւղերը՝ դեռ կոխը չսկսած քաղաք թափեցան. Աւերակ դիւղը միայն քանի մը ժամ դիմադրելէ վերջ, իրիկուան մութը կոխելուն՝ յաջողեցաւ քաղաք ապաստանիլ:



ՎԱՆԱՅ ԼԻՃ

Վան քաղաք ապաստանողներուն թիւը հասաւ 20·000ի, որոնք կը հասնէին յաճախ մերկ, անօթի եւ լեղապատառ:

Հինգ հազար հոգի ապաստանեցան Վարազ, որ իր լեռնային դիրքով ամրոց մըն էր, բայց երբ Քիւրտերը ուժեղ կերպով յարձակում գործեցին, անոնք ալ հարկադրուեցան քաղաք ապաստանիլ:

Քերձ դիւղը ապաստանած Պլթենց, Աթանանց եւ Կղլպաչ դիւղացիները երբ քրտական յարձակման ենթարկուեցան, մէկ օր միայն կարողացան դիմանալ. հետեւեալ օրը մէկ մասը փախաւ Փսանդաչտ, միւս մասը Վարազայ:

Տարման գիւղի մէջ ապաստան դասժ 50ի մօտ հայ ռազմիկները՝ Քիւրտերու յարձակումներէն նեղուելով, քաղաքէն օդնութիւն ուղեցին: Ա. Եկարեան, խումբով մը անձամբ օդնութեան հասաւ, կազմակերպեց Տարմանի գիմադրական ուժը, եւ վերադարձաւ ապահով՝ իր գլխաւոր պարտականութեան գլուխը: Իայց վերոյիշեալները՝ կրկին պաշարման եւ ճնշումի ենթարկուելով թշնամիին կողմէ, հարկադրուեցան փախչիլ:

Բերկրիի շրջանին մէջ՝ ուր կային 5000 Հայեր, 40 գիւղերու մէջ բաժան բաժան, ապրիլեան կռիւներու ընթացքին գնդակահարուեցան կամ Պէնտիմահու գետը նետուեցան:

Ճէվաէթ՝ նախապէս հրամայած էր թուրք բնակչութեան, հեռանալ Վանէն, իսկ Մայիս 3ին ինքը փախաւ իր գինուորական կազմով: Մայիս 5ին քաղաք մտաւ Ղարաբաղցի Սեչոյի կամաւորական խումբը, ժողովուրդի ուսանաններով: Յաջորդ օրը հասաւ ռուսական զօրքը. յաջորդաբար քաղաք մտան Դրոյի, Համազասպի, Վարդանի, Քեռիի կամաւորական զօրամասերը:

Կարօտով կը սպասուէր նաեւ Անդրանիկի գալուստը ինչ որ կ'ուշանար. շատեր ալ կ'ըսէին. — Անդրանիկ Վան պիտի չմտնէ. Վանի եղերքով Մուշ պիտի անցնի:

Այս ըսի-ըսուներուն յաջորդ օրը, Անդրանիկ քաղաքը քերելով անցաւ հարաւային եղերքը, ուր կառավարութիւնը ընդունելութիւն սարքած էր, հասուն ծիրաններով ողողուն այգիի մը մէջ, որուն շուրջ խոնուած էր ամէն սեռէ եւ տարիքէ բազմութիւն մը, որ կարօտի ծաբաւը ունէր դէթ մէկ անգամ տեսնելու հերոս Անդրանիկը:

Անդրանիկ յոգնած ժպիտով մը բաւականացաւ, հանդէպ ճառախօսներուն եւ իր ձեռքը սեղմողներուն, առիւծի նման ներկաներու պաշտամունքին առարկան դառալով:

Ճառերուն երկարութիւնը, տիրող տաքը, Անդրանիկի յոգնութիւնը կ'աւելցնէին. որով այդ նեղութեան տակ խօսք զարկաւ ճառախօսներու յաճախ հոլովող «բանակ» բառին, եւ ըսաւ.

— Ի ուր հայկական զօրամասերու գումարը՝ քառորդ բանակ մը չեն կարող ներկայացնել. ինչպէ՞ս կարելի է ըսել «Անդրանիկի բանակ», «Դրոյի բանակ», ապա յօնքերը պոստելով յայտարարեց.

— Վանեցիներ, այս պատերազմը մի կարծէք թէ Վանի գրաւումով վերջացած է, այս պատերազմը դեռ երկար պիտի տեսէ. ձեր մտքէն չանցած անակնկալներու պիտի հանդիպիք: Որքան գիտեմ, Վանեցիները լաւ ոսկերիչներ են. հետեւաբար՝ իմ խօսքերս ոսկիի տեղ ընդունեցէք, օղ շինեցէք եւ ականջնուդ կախեցէք, ինչ որ ձեր բարիքին համար է:

Իր խօսքերը երբեմն ալ կը համեմէր Նասրէտտին հօճայի առակներովը, եւ ի վերջոյ ըսաւ. — «Հասկցողին՝ ճանճին վրդոցը նուազ է, չհասկցողին՝ տավուլ դուրնան քիչ է»:

Ապա Անդրանիկ սկսաւ մարդարէանալ եւ յայտնել. — «Ձեր մտքէն չանցած անակնկալներու պիտի հանդիպիք. Վանի դրաւումը վերջնական մի համարէք»:

Անդրանիկի մարդարէութիւնը իրականացաւ հանրածանօթ Վանի նահանջով:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ ՄԸ ՎԱՆԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԻՆ ՇՈՒՐՋ. — Գոյամարտական ասպարէզ կարգացող տաճկահայ շրջաններու շարքին՝ ամենաբախտաւորը հանդիսացաւ Վան նահանգը, իր նպաստաւոր պարագաներու բերմամբ:

Առաջին. — Վանի կուսակալը ձէվտէթ՝ ամենաանփորձը եւ թոյլը գտնուած է, հայկական շրջաններու կուսակալութեանց մէջ: Եթէ հոն գտնուած ըլլար Սերաստիոյ, Կարնոյ, Տրապիզոնի, Պիթլիսի կամ Տիգրանակերտի կուսակալներէն մէկը, դժուար թէ Վանը այդ յաջողութիւնը արձանագրէր:

Երկրորդ. — Վանայ մէջ գոյութիւն ունեցող թուրք զինուորական շաքի, հարկադրուելով Տիլիմանի եւ կովկասեան ճակատներու անմիջական պահանջներուն դոհացում տալու, լքեց Վանը՝ յուսալքեց ձէվտէթի հայաջինջ քաղաքական ծրագիրը, բարձրացուց Վասպուրականի հայութեան ինքնադիտակցութիւնն ու ինքնապաշտպանութեան ձեռներէցութիւնը:

Երրորդ. — Գոյամարտական ղեկավարութիւնը՝ դեռ ամիսը չլրացած, բախտաւորութիւնը ունեցաւ իր օգնութեան ընդունելու հայ եւ ռուս զորամասերու ժամանումը, եւ ազատուելու, ինչ որ՝ նման բախտէ զուրկ մնացին միւս տաճկահայ գոյամարտականները, որոնք նոյնպէս՝ կարողացած էին, մօտ ամիս մը ղեկավարել թուրք ջարդարար հորդաներու՝ աւելի զօրաւոր եւ աւելի ճնշիչ պայմաններու տակ. մանաւանդ Ռեֆան:

Վանէն աւելի բախտաւոր պարագայ մը կը ժպտէր Տարօնի եւ Սասնոյ անառիկ սարերուն պատրաստուած փորձառու ռազմիկ հայորդիներուն համար, ինչ որ կարելի չեղաւ իրականանալ. պատճառը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ՝ այդ շրջանի հանրածանօթ կուսակցական, ռազմիկ ղեկավար Ռուրէն փաշայի որդեգրած «խոհեմութիւն ու չքացում» պարտադրանքը, «բարձր քաղաքականութիւն մը», որ կը ստանար իր կուսակցական կեդրոնէն, ինչպէս որդեգրած էր նոյն Հրամանը Սերաստիոյ ռազմիկ ղեկավար Մուրատ փաշան, ըստ Վասպուրականի հրատարակած վկայութեան:

Եթէ ողջ մնացած բլլար նոյնպէս Վասպուրականի ռազմիկ ղեկավար Իշխան, արդեօ՞ք Վանը պիտի կարենար սոյն պատմական եւ պատուարեք յաջողութիւնը արձանագրել:

Կը կասկածիմ: Շատախի գոյամարտը՝ ի հաշիւ ձէվտէթի խաղաղեցնելու փութացող Իշխանը, կարող էր նաեւ խաղաղեցնելու ջան-

քերով վերիվայր չըջել Եկարեաններու ձեռնարկած դոյամարտական ծրագիրը, ինչպէս ըրին Ռուբէն եւ Մուրաա փաշաները: «Ռոհնմութիւն եւ չքացում» պարտադրելով հայ ժողովուրդին, յանուն «քարձր քաղաքականութեան»: (Տեղ. Մ. Աւետեան)

Ոստանի եւ շրջանի հայ բնակչութիւնը՝ օրինաւոր կազմակերպութիւն մը չունենալով, կը պառակտուի, հատուկապէս ընդհարումներով բաւական զոհեր տալէ վերջ, մէկ մասը Միհրան Չաթօեանի եւ Մուխի Մուրատի պաշտպանութեամբ, կը յաջողին անցնիլ Փանդաշտ, իսկ ոմանք ալ կ'անցնին Կարճրիկան, Մոկս եւ Քիւրտերու մօտ:

Փառնդաշտը լեռներով շրջապատուած, փոքր տարածութեամբ գաշտ մըն է, ուր կային չորս գիւղեր՝ Շատախ գաւառին պատկանող:

Ինքնապաշտպանութեան տեսակէտով՝ բացառիկ անուն շահեցաւ, շնորհիւ ձեռներէց եւ փորձառու ղեկուորականի մը, Լեւոն Շաղոյեանի, որ Հայոց Ձոր գաւառի Խարահանց գիւղէն էր իր անձնական ազատամիտ արժանիքներով, իր շրջանակին վստահելին ու սիրելին



ԼԵՒՈՆ ՇԱՂՈՅԵԱՆ

զարձած էր. որով կարողացաւ գիմազրել թշնամիին գերազանց զրոհներուն եւ փրկել Փանդաշտի հայ ժողովուրդը, ինչպէս նաեւ շրջականերէն, Գաւաչէն, Հայոց Ձորէն, Շատախէն իրեն պաշտպանութեան գիմող հայութիւնը, մօտ 5.000 փախստականներ:

Շատախ գաւառը կը բաղկանար 90 գիւղերէ, որոնցմէ 40ը միայն հայարնակ էին, բայց մեծ մասով քրտախան, իսկ 50 գիւղերը զուտ քրտարնակ էին, որով հայութեան թիւը ամբողջ գաւառին մէջ կը հասնէր հինգ հազարի:

Վանայ դոյամարտի ազդանշանը տուողը եղած է Շատախը, որ ինքնապաշտպանութեան ուժերը կը կեդրոնացնէ Թաղի շուրջ, հակառակ Վանի Կեդրոնական Կամիտէն, Արամի եւ Ռշխանի: Թուրքը անպատրաստ էր. որով յանկարծակիի եկաւ դայամարտը, եւ Վանէն ուժ ու թնդանօթ ուղեց, ինչ որ ամիս մը ուշացաւ, որովհետեւ Լեւոն Շաղոյեան որ Փանդաշտի լեռնային շրջանին տէրը դարձած

էր, կարեց կեդրոնական ճամբան որ Վանէն Շատախ կ'երկարէր Փսանդաշտի գծով, որով թուրքերը ստիպուեցան աւելի երկար ճամբայ մը բռնել:

Շատախի թաղը, որ քաղաքին հայաբնակ շրջանն էր, դարձաւ հայկական գոյամարտի կեդրոն իր 1500 բնակչութեամբ: Դժբախտաբար՝ կառավարական պաշտօնէութիւնն ալ հոն կը նստէր, ինչ որ դժուարութիւն կուտար հայկական շարժման:

Այնուամենայնիւ՝ Շատախի ինքնապաշտպանութեան մարմինը, իր ուժերը ամբարցուց թաղի ինքնապաշտպանութեան շուրջ, եւ ապա բկաւ պաշտպան ուժեր զրկել 5-10 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող 4-5 դիւղերը, պաշտպանելու համար այն ճամբաները, որոնք Քիւրտերը կ'առաջնորդէին դէպի թաղ:

Պաշտպան հայդուկները պատուաւոր կերպով կատարեցին իրենց պարտականութիւնը, աւելի բազմաթիւ զոհեր խլելով արինաձարաւ սոսիէն, դիմանալով եւ դիմադրելով ամիս մը:

Հասաւ ազատարար Մայիսը, որովհետեւ Շատախի կառավարիչը իր կազմով փախուստ տուաւ Մայիս 11ին, հայ կամաւորական խումբ մը մուտք գործեց անոնց փոխարէն:

Պէտք է խոստովանիլ որ՝ Շատախի Հայերը յայտնի են իրենց բազմունակութեամբ եւ քաջութեամբ, զոր ժառանգած են իրենց պապերէն, հայրենի լեռներէն ու ձորերէն, եւ ոչ թէ «խոհականութիւն» կամ «չքացում» պարտադրող իրենց նորեկ կուսակցապետներէն, որոնց անտարբերութեան զոհերը եղաւ Շատախի շրջանի հայութիւնը, զոհ երթալով նաեւ իրենք. ինչպէս՝ Վանայ յեղափոխական պեա, պաշտպան Ֆետայի Իշխան, որ ձէվաէթի հետ համաձայն եւ համախորհուրդ, Շատախ կուգար արգելք դառնալու համար անոնց ինքնապաշտպանութեան իրրեւ «խոհականութիւն»։ Ֆետայի չՔ մը, որ ոչ միայն զուրկ էր Վանի ժողովուրդը փրկելու կարողութենէն, այլև իր զլուխը: Փաստը այդ կ'ապացուցէ եւ կը վկայէ արդէն:

Մոկս դաւառի 48 հայ եւ քիւրտ բնակչութեամբ դիւղերը, որոնք զերծ մնացած էին նոյնպէս 1896ի ջարդերէն, զերծ մնացին նաեւ մեծ եղեռնէն, շնորհիւ նշանաւոր եւ լուսամիտ Մօհթուլլահ պէյի, որ հակառակ էր միշտ նման վայրագութեանց, եւ ցաւօք կը դուշակէր թէ — այս վայրենի թուրքը՝ օր մըն ալ խաղ մը պիտի խաղայ Քիւրտի գլխուն:

Եզրափակելու համար կրկնենք որ 130 գուտ հայաբնակ եւ 230 հայ եւ քիւրտ բնակչութեամբ Վան նահանգի 100.000 հայ բնակչութիւնը ենթակայ եղաւ թուրք կառավարութեան եւ քիւրտ խուժանի յարձակման, արմատէն անէացնելու ծրագրով, որուն դէմ հայկական գոյամարտ սարքուեցաւ Վան քաղաքի, Փսանդաշտի եւ Շատախ թաղի ինքնապաշտպանութեամբ:

Մասնակի յամառ դիմադրութիւններ եղան նաեւ 10-15 հայ գիւ-

դերու մէջ, որոնք ընկճուեցան դաժանօրէն :

Գոյամարտի պոսթիլումէն ամիս մը վերջ, Մայիս մէկին՝ ուսս զօրարածին մը՝ Զօր. Նիքոլայէվի հրամանատարութեամբ եւ յառաջապահութեամբ հայ կամաւորական խումբերու, մտաւ Բերկրի եւ սկսաւ մօտենալ քաղաքին, որուն շարունակութիւնը արձանագրուած է նախորդ էջերուն մէջ :

ՄՈՒՍԱՏԱՂԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

1915ի մեծ եղեւնի առթիւ՝ հերոսական զոյամարտի անմոռանալի եւ պատուաւոր ճշմարտութիւն մը արձանագրուած է Կիլիկիոյ շրջանին, յանձին Մուսատաղի ինքնապաշտպանութեան :

Երբ Պոլսոյ հայ ղեկավարներն ու կուսակցական պետերը թուրք իթթիհատ ղեկավարներու հայաջինջ քաղաքականութեան ցանցը ինկած եւ շմորած էին, եօթը հազարի մօտ Մուսատաղցի լեռնականներ, որոնք հարազատ արիւնը կը կրէին իրենց նախնիքներուն Մեծն Տիգրանի օրերէն, որուն գերբխանութեան սահմանները հասած էին մինչեւ Կիլիկիոյ շրջանները, մինչեւ Անտիօք, երզուեցան մեռնիլ պատուաւոր կերպով զոյամարտի դաշտին, քան ոչխարի պէս սպանդանոց առաջնորդուիլ :

Հեռեւարար՝ գիտնալով որ դժուարին պիտի ըլլայ գիւղերու ու գաշտերու պաշտպանութիւնը, որոշեցին քաջուիլ բարձունքները, իրենց կենսամթերքներով եւ անասուններով, զինուած 120 նորագոյն հրացաններով՝ ինչպէս նաեւ աւելի բազմաթիւ որսի հրացաններով եւ ատրճանակներով, մարդիկներու մեծագոյն մասը անգէն մնացած ըլլալով :

Եօթը գիւղի բնակիչները, ինչպէս՝ Սօղուն Օլուք, Սարպէյ, Հաճի Հապիպի, Քէպուսիէ, Վազըֆ եւ Պէթուսիէ թողուցին իրենց հնամենի եւ նուիրական տունն ու տեղը եւ բարձրանալով անառիկ լեռները, սկսան պաշտպանողական պատնէշներ կանգնել իրենց շուրջ յանուն զոյամարտի, իրենց հետ գործի լծուեցան խլական սեռը, պատանիներն ու ծերունիները, օժանդակ հանգիստանալու համար իրեց քաջերուն :

Թուրքերը նկատի ունենալով Մուէտացիներու ուսգժունակութիւնը եւ անոնց անմատչելի գիրքերը, զգացին որ քանի մը ոստիկանական խումբերով պիտի չկարողանան զլուխ ելլել անոնց հետ, հեռեւարար՝ գերմանական սպայի մը ղեկավարութեամբ անոնց վրայ գրկեցին 7 պաթալիօն զինուոր :

Անխուսափելի կոխ սկսաւ. զոհերը սկսան բազմապատկուիլ էրկու կողմէն, ուր կ'իյնային նաեւ կիներ, աղջիկներ եւ երախաներ, որոնք պաշտպանուելու դժուարութեան առջեւ կը գտնուէին :

Այս առթիւ Թուրքերը կը յայտարարէին.—



ԵՍԱՑԻ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ
(իմֆը, տասնոցը ձեռքին, առջեւը ընկողմանած)

« Մենք միայն կիներ եւ ազջիկներ չէ որ կը բռնաբարենք, այլեւ անոնց քրիստոնեայ Աստուածը »:

Այս բոլոր բռնութիւններն ու դժբախտութիւնները աւելի կը հրահրէին հայ քաջերը. որով անոնք քանի զէնք եւ փամփուշտ ունէին, կը կուէին առիւծի պէս, առանց ընկրկումի նշաններ ցոյց տալու, կը զիմազրէին իրենց զէմ մղուող բոլոր յարձակումներուն:

Ի վերջոյ սակայն՝ դժբախտ ճակատագիրը սկսաւ յուսալքել իրենց բոլոր յոյսերը. զգացին որ ռազմամթերքի եւ սնունդի պակասը զիրենք պիտի զգետնէ, անզործութեան դատապարտելով իրենց քաջարի բազուկները եւ սրտերը:

Մեպտեմբեր 6ը՝ իրենց բացարձակ անօթութեան եւ յուսահատութեան օրը եղաւ: Կիներ՝ որոնք կ'երթային ապահով վայրեր խոտ հաւաքելու, եփելու, ուտելու եւ կերցնելու համար իրենց զիրքերը վաճակուած քաջերուն, այն ալ թէպէտ յաճախ լեղի եւ դառն, ի վերջոյ անկարող դարձան իրենց նախախնամական դործը շարունակելու՝ ուժաթափութեան յուսալքումով, բայց դարձեալ յոյսի երազներով՝ իրենց շրթունքներէն դուրս կուտային հետեւեալ մխիթարական երգը.

Չախորդ օրերը ձմրան նման կուգան ու կ'երբան

Վիատելու չէ՛, վերջ կ'ունենան,

Որպէս կարաւան կուգան ու կ'երբան...

Սակայն որքան ապրելու կորովը վառ կը մնար իրենց մէջ,

գտնուեցան չափազանց զգայուններ, որոնք չզիմանալով յուսահատութեանց եւ դժբախտութեանց՝ կորսնցուցին մտքի եւ զգայարանքի հաւասարակշռութիւննին, մաս մըն ալ միշտ փրկութեան յոյսով սողորուած բարձրացան աւելի վերը, լերան դադաթը, մէկ կողմէն Աստուծոյ մօտենալու, միւս կողմէն ծովուն անհունութիւնը դիտելու, ուրկէ կարող էին երեւալ մարդկային հրեշտակներ՝ իրենց ազատութեան համար, հետեւաբար հասնելով լերան ամենաբարձր դաշաթը, պարզեցին դրօշակ մը՝ ճերմակ պաստառի վրայ կարմիր խաչով եւ հետեւեալ վերտառութեամբ.— «Քրիստոնեաներս կորստեան անդունդին ենք. օգնութիւն »:

Իրենց սպասած ազատարար հրեշտակը՝ եթէ ոչ երկինքէն, սկսաւ երեւալ ծովէն, որ վեց ծինելոյցով նաւ մըն էր:

Նաւը տեսաւ օգնութիւն աղաղակող կարմիր խաչ դրօշակը, տեսաւ նաեւ դրօշակի անկումը՝ տարուելով սաստիկ քամիէն, ինչպէս նաեւ կքումը զայն բարձրացնել ջանացող քաջասիրտ եւ անզոր մարդուն, որ զոհն էր անօթութեան, յուսահատութեան եւ դժբախտութեանց:

Դժբախտաբար, մարտանաւը անհետացաւ. քանի մը օր վերջ, մէկի տեղ չորս մարտանաւեր եւս երեւցան. նշանի փոխանակութիւններ տեղի ունեցան այս վերջիններուս հետ, եւ պատգամաւորներ ուղարկուեցան դէպի ծովեզերք, յարարերութեան մէջ մտնելու համար մարտանաւերու հրամանատարութեան հետ, որուն հրամանատարի օգնական եւ թարգման կը գտնուէր անգուզական Հայ մը՝ ծովային սպայ Տիրան Թէքէեան, որ թարգմանը հանդիսանալով ձէպէլ Մուսայիներուն, առաջին օրն իսկ՝ երբ դրօշակը տեսած էր, իր կարելին փորձած էր, որպէսզի մարտանաւը օգնութեան փութայ իր արեւնակիցներուն, ինչ որ յաջողեր էր համոզել ընդհ. հրամանատար Ամիրալ Տարթիք տիւ Ծուրնիէն:

Ամիրալը ստուգեց ճշմարտութիւնը եւ քանի մը թնդանօթի հարուածներ ուղարկեց Մուսատաղցիներու թշնամի թուրք դահիճներուն վրայ, յուսալքելու համար զանոնք, միաժամանակ փրկութեան յոյսերով տողորելու համար Մուսատաղի հերոսները:

Քանի մը օր վերջ՝ դարձեալ երեւցաւ նոյն մարտանաւը քանի մը օգնական նաւերով եւ սկսաւ մօտենալ ցամաքին, Ռազէլ Մինայի հրուանդանին, Սուէտիայի փոքրիկ նաւահանդիտաին առջեւ, ուր կը հասնի նաեւ ծովակալ Տարթիկ տը Ծուրնիէ՝ « Ժանտարք » զրահաւորով:

Ինքնալստահ կարիճ լուզորդ՝ Սուէտացի Պետրոս Տիմլաքեան կ'իջնէ սարէն ցած, կը նետուի ծով եւ կը սկսի լողալ դէպի մարտանաւը, պատմելու եւ բացատրելու համար նաւապետին իրենց դժբախտ վիճակը:

Յաջողութեամբ կը հասնի նաև երբ վեր կը բարձրանայ, իր առաջին խնդրանքը կ'ըլլայ հետեւեալը.—



ՊԵՏՐՈՍ ՏԻՄԼԱՔԵԱՆ

« Յիսուն օրէ ի վեր կը պատերազմինք լերան վրայ, թուրք օրինաւոր զինուորներու դէմ : Կը խնդրենք որ կիներու, արզաքներու ու անկարներու ազատագրութիւնը յանձն առնէք ձեր նաւերով : մեզ տրամադրեցէք ալիւր, աղ, վառօդ եւ կապար . որով մենք կարող ենք դեռ վեց ամիս գիմանալ՝ մինչեւ յաղթանակ . մենք պիտի կուրինք Ֆրանսայի համար, Փրանսական դրօշի տակ » :

Ամիրալը կը պատասխանէ .

— Նախ վերցուցէք ձեր ճերմակ կարմիր խաչ դրօշակը եւ անոր տեղը բարձրացուցէք ճերմակ կապոյտ խաչ դրօշակը . վստահ եղէք որ Փրանսական սիրտը ձեզ հետ է, բայց Փրանսական դրօշակը դորձածելու իրաւունք չկայ . ձեր ազատութեան համար ալ՝ իմ կարելին պիտի փորձեմ իմ կառավարութեան մօտ :

Պատգամաւորը իր հաւանութիւնը կը յայտնէ Ամիրալի յայտնութեան եւ անկէ կը բաժնուի, «Տեսէք» մարտանաւի հսկողութեան տակ վերադառնալով ռազմադաշտ :

«Կիչէ» մարտանաւը կրկին կ'երեւայ Սեպտեմբեր 13ի երեկոյեան եւ հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէ թուրք արազահարուածներու կազկաչանքը : Ամիրալը որոշում կուտայ՝ դռնէ փրկել իրական սեռը եւ կը սկսի գործի :

Ոսօքը տանք՝ Փրանսական ծովային սպայ Տիրան Թէքէեանի :

— « Զինեցինք նաև մը եւ սկսանք սուբալ դէպի ծովափ, ուր չէինք կարող մօտենալ, բայց առաջուայ պէս՝ երկու Հայեր լողալով նաւակ եկան եւ ըսին.— «Թուրքերը յարձակեցան մերոնց վրայ գերազանց ուժերով, որուն նմանը մինչեւ հիմա չէինք տեսած . կը գիմազրենք, բայց կը վախնանք որ կիներն ու տղաքները վտանգի ենթարկենք . ռազմանիւթը սպառելու վրայ է եւ բաւական ալ վիրաւորներ ունինք արդէն » :

« Եղած յայտնութիւնները անմիջապէս տեղեկադրեցի հրամանատար Վէրկոյի, որ իր կարգին հետադրեց ծովակալին, շեշտելով կիներու եւ երախաներու վտանգը :

« Յաջորդ առաւօտուն՝ Սեպտեմբեր 10ին, հրաման ստացանք օդնելու հայ քաջերուն . «Կիչէ»ի հրամանատարը կանչուեցաւ «Տեսէք»ի վրայ ուր կը սպասէին հայ պատուիրակները, որոնք կրկին

անդամ տեղեկութիւններ տուին Հայերու և Թուրքերու դիրքերուն մասին :

« Որոշուեցաւ անմիջապէս ուժակոծել թրքական դիրքերը, անոնց յարձակողականը կոտորելու համար, և նաւակներ զրկել միաժամանակ դէպի ծովափը, կիներն ու երախտները ազատելու համար. որով «Կիլիզէ»ն սկսաւ կրակ տեղալ Թուրքերու դիրքերուն վրայ: Ծնորհիւ ճշգրիտ նշանաւորեան՝ Թուրքերը սարսափած ձգեցին իրենց դիրքերը և փախան :

« Ռմրակոծութենէն վերջ՝ հայ պատուիրակները կրկին ներկայացան մեզ և ուրախութենէ խելայեղ մեր վրայ նետուեցան. սպաներու և նաւաստիներու ձեռքերը սեղմեցին և համբուրեցին միաժամանակ թնդանօթները, «շնորհակալ ենք» ըսելով :

« Ապա ձեռնարկուեցաւ՝ ժողովուրդը նաւերը առնելու դործութեան, Սեպտեմբեր 11ի իրիկունը: Բոլոր նախազուշական միջոցները կատարուած ըլլալով, պաշտօն մը՝ որ ծովակալին հրամանով ինձ յանձնուեցաւ :

« Յաջորդ առաւօտ ժամը 4ին՝ նաւակով ծովափ հասայ. ալեկոծ էր ծովը. անկարելի էր ցամաք մօտենալ :

« Յանկարծ՝ սկսաւ շարժում մը. լսելի եղաւ. — «Թուրքերը կը յարձակին, Թուրքերը կը յարձակին» գոչումները :

« Առանց պաղարիւնութիւնս կորսնցնելու զրահաւորը վերադարձայ՝ ճշմարտութիւնը յայտնելու և հրահանգներ ստանալու համար: Սակայն նաւակ մը մօտեցաւ զրահաւորին և յայտնեց թէ — Հայերը ետ մղած են Թուրքերը և վտանգը փարատած է :

« Որով՝ խաղաղ սրտով դարձեալ ծովափ վերադարձանք, ուր ալեկոծութիւնն ալ վերջ գտած էր: Զորս ժամուան աշխատանքէ վերջ՝ լաստափայտերով ցամաքի հետ կապ հաստատեցինք և սկսանք դոր-



Թէֆէեանի նաւ փոխադրութիւնը

ծի, մինչ կուուզները գիրքերը կը պաշտպանէին, կիներն ու երախաները սկսանք փոխադրել նաև, ըստ ամիրալի հրամանին:

«Սանճարուրի մէջ փաթթուած նորածին երախաները եւս սկսան ձեռքէ ձեռք՝ փոխադրել զէպի մարտանաւ, որոնք Մովսէս մարգարէի մանկութեան նեղոս գետէն ազատագրումը կը յիշեցնէին, եւ որոնք երբեք չէին զգար թէ՛ ի՞նչ բան էր գիրենք նման փոխադրութեան մը պարտադրողը. հետեւաբար՝ անգիտակ էին նաև այն մահացու վտանգներէն՝ որոնցմէ խոյս կուտային: Այս միջոցին ծովամոյն զէպքեր ալ տեղի կ'ունենային, սակայն ծովային զինուորները պատրաստ էին միշտ ծովը նետուելով՝ այդպիսիները ազատելու եւ նաև բարձրացնելու: Իգական սեռի, ծերերու եւ սկարներու ազատագրումը լրանալէ վերջ՝ կարգը եկաւ մարտիկներուն, որոնք սկսան ծովեզերք իջնել կատարեալ կարգապահութեամբ, զէնքերնին պինդ բռնած, որոնց հրամանատարը Եսայի Եազուպեան առջեւէն կ'ընթանար՝ ճերմակ-կապոյտ դրօշակը ծածանելով իր առջեւէն, զլիսու պաշլըրի ծոպերը ինկած իր վզին՝ նման Սասունցիներուն:

«Ծովեզերք հասնելուն՝ պաշտօնական ձեւ առին ուղմիկները, երկու կարգի վրայ շարուելով՝ յաղթական կամար մը ձեւացուցին իրենց զէնքերով, որուն տակէն անցաւ հպարտօրէն՝ Մեծն Տիգրանի արժանի դաւակ եւ Սուէտացիներու ընդհանուր հրամանատար Եսայի Եազուպեանը աննկուն, եւ որ զիմաւորուեցաւ ընդհանուր համապարկի որոտումով մը:

«Լեռը դատարկուեցաւ հայ ուղմիկներէն, որոնք լքած կահ-կարասիները, անկողիները կրակի տրուած էին՝ Թուրքին չձգելու համար, իսկ անասունները (կով, ոչխար, ձի) կը դեզերէին անաէր՝ սարի լանջերուն: Խնդրանք եղաւ ծովու հրամանատարութեան որ՝ անոնք ալ Թուրքին չմնայու համար փճացուին. որով՝ քանի մը թնդանօթի հարուածներ ուղարկել զէպի սարը եւ անասուններուն մեծագոյն մասը ջարդել:»

Ի վերջոյ՝ սպայ Տիրան Թէքէեան կը ներկայանայ ընդհանուր հրամանատարութեան եւ կը խնդրէ որ լքեն ծովեզերքը, յայտնելով որ — Լեռը այժմ անպաշտպան է եւ կարող է պատահիլ որ թշնամի ընդծովեայ մը վրայ հասնի եւ ընկղմէ իրենց փոքրիկ քրուազէօրը:

Իսկ Եազուպեան կը կրկնէր. —

«Մենք մեր հայրենիքը չենք լքեր, մենք դարձեալ կուուելու եւ զայն պաշտպանելու ցանկութիւն ունինք. հետեւաբար մեզ կարելիութիւններ ապահովեցէք այդ ուղղութեամբ:

Ամիրալը տուած էր արդէն մեկնումի հրամանը, այդ միջոցին է որ պատգարակի վրայ վիրաւոր պառկած Վանեանը իր հոգին կ'աւանդէ:

Հրամանը հրաման էր: Նաւը մեկնեցաւ երկար թափառումներէ եւ փոխադարձ հեռագիրներէ վերջ՝ իրաւունք ստացուեցաւ Հայերը

Հանել Փորսայիտ, որոնք հետագային նախնական կորիզը կազմեցին Հայկական Լեզվոնին, պատուաւոր ծառայութիւն մը մատուցանելու համար Դաշնակիցներուն, Ֆրանսական դրօշակի տակ, Արարայէն մինչև Կիլիկիա :

Կիլիկիոյ դրաւումին՝ Սուէտացիները դարձեալ վերադարձան եւ հաստատուեցան իրենց նախկին արծիւեան բոյնը եւ սկսան վերականգնել իրենց զիւղերը, զպրօցները եւ եկեղեցիները՝ լաւագոյն երազներով :

Աւա՛ղ, իրենց երազներն ու Դաշնակիցներէ ստացած ազատութեան խոստումները սակարկութեան առարկայ դարձուեցան ի նպաստ՝ նոյնիսկ թուրք զահիճներու շահուն, ի վնաս Դաշնակից Հայերու, անձնուէր լեզվոնականներու, որուն կմախքը կը կազմէին Սուէտացի հերոսները :

Ֆրանսական ծերակոյտին մէջ՝ Հայերու շահերը պաշտպանողներ ալ եղան, ինչպէս՝ Կիւսթակսթէրօ, Լուի Բոլէր, Եւայլն, բայց կառավարութիւնը լուեցուց զանոնք, յայտարարելով որ՝ « Կիլիկիոյ շրջանին հայկական մեծամասնութիւն կազմող որեւէ շրջան դոյութիւն չունի » : Ուրանալով նոյնիսկ կանգուած յուշարձանը հետեւեալ վերտառութեամբ .—

« Ֆրանսական ծովայիններուն .

« Մուսատաղի Հայերը՝ թրքական բնաջնջումէ վերապրած, 60 շրերու հերոսական զիմազրութենէ մը վերջ ազատուած՝ փոխ ամիրալ Տարթիկ տիւ Ֆուրնիէի կողմէ, 14 Մեպտ 1915ին, ի յիշատակ երախտագիտութեան » :

Դժբախտաբար՝ հետագային վերաշինուած հայ զիւղերն ու վերոյիշեալերախտագիտական յուշարձանը դարձեալ լքուեցան թուրք զահիճներուն Իսկէնաէրունի հետ՝ 1938ին, յանուն Ֆրանսական քաղաքականութեան, թրքօ-Ֆրանսական բարեկամութեան, քաղաքական սեւ յիշատակ մը արձանագրել տալով Ֆրանսական «ասպետական» պատմութեան մէջ :

ՍԱՍՆՈՅ ԵՒ ՏԱՐՕՆԻ ԶԱԽՈՐԴ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

Սասնոյ եւ Տարօնի հանրաժանօթ հայ քաջերու երզումի երզը՝ Ապրիլեան մեծ եղեռնի նախօրեակին .—

Հայ ազատագրութեան մեր նախնեաց սուրբ տուն,

Հայ քաջերու հայրենիք՝ Տարօն ու Սասուն .

Հարկ է որ կերտենք մեր հիմ սուրբ դրօշն անրիժ

Ու քալենք յառաջ յանուն փառքիդ անձկալից :

Հայ ազատագրութեան մեր նախնեաց սրեան,

Մահ եւ կենաց զանգն է հնչեր վերջնական :

Յանուն պատուիդ լուսավառ՝ բազկով անկումն,
Ձէնճով պիտ' սփռեմք մահ, հուր ու արիւն:
Բարձրացնեմք դրօշը ի վեր Մասեան երկնաբերձ,
Հովախարուին նահատակդ հպարտ ու անդարձ:
Ոտխփ չեմ կարող յաղթել մեր բազուկն արի,
Եթէ չի դաւաճանէ ՀԱՅ ՄԱՐԳՆ ԱՆԱՐԻ:

Սոյն հաւատքով էր որ քալեր էին Մամիկոնեանները ընդդէմ պարսիկ Յազկերտներու եւ Յովնանները ընդդէմ արաբ Սալլիֆաների, կերտելով յաղթանակներ արեւափառ՝ յանուն իրենց հայրենիքին:

Նոյն ողիով եւ ուղիով քալեր էին 19րդ դարուն Տամատեաններ, մեծն Մուրաաներ, Արապօներ, Հրայրներ, Սերոբներ, Գէորգ Չափուչներ եւ Անդրանիկներ՝ ապահովելու համար հայ ցեղի ազատութիւնն ու փառքը հայ սրբազան հողի վրայ, որ օծուած եւ վաւերացուած էր Մամիկոնեաններու, Սահակ Մեծոպներու եւ Նարեկացիներու կնիքով:

Հետեւաբար՝ Տարօնն ու Սասունը իրաւականօրէն կատարելիք մեծագոյն դերի մը բեմին կը դանուէին մեծ եղևունի նախօրեակին, Տաճկահաշութեան լինել չլինելու վճռական օրերուն:

Այդ բախտորոշ օրերուն, եթէ բացակայ էին Տամատեաններ, մեծն Մուրաաներ կամ Անդրանիկներ, եթէ նահատակ էին Արապօներ, Սերոբներ, Հրայրներ եւ Գէորգ Չափուչներ, հոն էին սակայն Հաճի Յակոբ Կոստյաններ, Յակոբ Տէր Չաքարեաններ, Կորիւններ, Մճօներ, Հասրէթներ, ինչպէս նաև Սասունցիներ Մանուկ, Յախօ, Չէլլօ եւ Մուշեղներ:

Սոյն կենաց եւ մահու օրերուն, հակառակ անոր որ Սասունը իր ռազմական պատրաստութեամբ եւ իր նպաստաւոր դիրքով առաջնութիւնը ունէր իր գոյամարտի եւ ազատութեան փողը հնչեցնելու, տարօրինակօրէն լուռ կը մնար զեկալարութեամբ գրսեցի Ռուբէն փաշայի, որ իր կուսակցութեան կնիքը կը կրէր եւ պատգամը ունէր թէ — Պէտք է «չքանալ», օրօրուիլ՝ լաւագոյն օրերու երազներով եւ բախտախնդրութիւններով:

Հարազատ Տարօնցիին եւ Սասունցիին անըմբռնելի եւ անմարսելի էր նման հաւատամք, մանաւանդ՝ երբ թուրքին դանակը իր սակորին կը հասնէր. հետեւաբար դարերու փորձառութիւնը ունենալով՝ զիտէր թէ ի՞նչ բան է թուրքի ետթաղան:

Ճշմարտութիւն մը որ կարող չէին ըմբռնել եւ ոչ ալ երեւակայել մեր «գրսեցի փրկիչները»՝ կուսակցական զեկալարները, որոնք յանձնառութիւն եւ դաշինք ունէին թուրքին հետ, որ ի զօրու կը մնար, հակառակ հայ կամաւորական գունդերու վերակազմութեան, Կովկասեան ճակատին վրայ:

Այս առթիւ Պոլսոյ լիազօր դաշնակ պատգամաւորը երբ Պաթում

կը հասնի, որոշ պարտականութիւններով, կամաւորական շարժումը աւանդելով կը դըժ —

« Հակառակ Գաշնակցութեան կամքին՝ հայ ժողովուրդը անդուսդ եւ չլիքայալերձ հրապարակ նետուած՝ տենդազին կամաւորական դունդերը կը խուժէ, օր առաջ ճակատ հանելու եւ վտանգուած Տաճկահայաստանի փրկութեան սատար հանդիսանալու համար »:

Հակառակ վերսլիշեալ ճշմարտութեան՝ Գաշնակցութիւնը երբեք չէր փափաքեր որ առանց իր գերիշխանութեան հայ ժողովուրդը կազմակերպուի, հայկական դունդեր կազմէ հայութեան լինել չլինելու այդ բախտորոշ օրերուն՝ իր ընկիւրք տնօրինէ:

Հետեւաբար «չքացող» Գաշնակցութիւնը, Իթթիհատի հաւատարիմ դաշնակիցը հրապարակ նետուեցաւ եւ ոչ ոքի թոյլ չտուաւ որ՝ առանց իր մականին հայ կամաւորական դունդեր կազմուին: Որով՝ Ա. Բ. Գ. Գ. Ե. դունդերը կազմուեցան իրենց հսկողութեամբ եւ ղեկավարներով: Այս վերջիններուս վստահութիւնը չընդունող կուսակցականներ եւ չէզոքներ, եւ մանաւանդ հնչակեաններ՝ որոշեցին եւ իրենց անունով դունդ մը կազմեցին, որ կոչուեցաւ Զ. ող. դունդ, որոնց դործունէութիւնը արձանագրուած է նախորդ էջերուն մէջ:

Կամաւորական դործունէութիւն մը, որ ոչ միայն փուշ դարձաւ թշնամի թուրք պետութեան՝ այլեւ բարեկամ ուսս պետութեան աչքին, յանուն անոնց ղեկավար դաշնակ կուսակցութեան, որուն անցեալու ներկայ դործունէութիւնը, տէրօտները լաւ նիշ մը չէին արձանագրած իրենց կառավարական արխիւներուն մէջ, եւ հետեւաբար՝ թուրքը իր վրէժքը լուծեց լիւրի Ապրիլեան մեծ եղեռնով, իսկ ուսսական կառավարութիւնը ոչ միայն հայ կամաւորական դունդերը լուծեց եւ ցիրուցան ըրաւ զանոնք, այլ սուտ նահանջ կազմակերպելով, զբաւած չըջաններու խաղաղ հայ բնակչութիւնը տնազուրկ եւ գողթական դարձուց զէպի Երեւանեան «գերեզման» եւ նոյնիսկ Ռուսիոյ անձանօթ խորերը: Այսպէսով թուրքին քանդել չկարողացած Վասպուրականն իսկ՝ Ռուսը կարողացաւ քանդել եւ ամայացնել: Այս բոլորը յանուն հայ դաշնակ կազմակերպութեան տօնքիչոտական դործունէութեան:

Այժմ դարձեալ դառնանք Տարօն աշխարհ:

Գաշնակցութիւնը՝ իր ցնորական մտղորումներով, Տաճկահայաստանեան սահմաններուն մնաց միշտ հաւատարիմ «չքացում»ի հաւատամքին, իբր բարձր քաղաքականութիւն, Պիղատոսի նման հեռու եւ անպատասխանատու մնալու համար հայկական մեծ եղեռնի դործին մէջ, ուր հիմնայատակ դո՛ւր զնաց իր փրկելիք Տաճկահայաստանը ամբողջութեամբ, ինչ որ հետագային Վարանդեանն ալ խոստովանած է սոյն համոզումը իր պատմութեան մէջ: — «Զբացանք, խարուեցանք. չէինք կարծեր թէ հարուածը այսքան ծանր պիտի ըլլար»:

Հետեւաբար՝ այս բախտորոշ օրերուն, ի՞նչ կ'ուզէիք որ ըլլար քաջակորով Սասունցիին ու Տարօնցիին ըսելիքը, երբ իրենց գլխուն կը գտնուէր այդ կուսակցութեան ռազմական լիազօր Ռուբէն փաշան:

Ի հարկէ՛ դարձեա՛լ չքացում:

Դրսեցի կուսակցապետներն ու անոնց լիազօր Ռուբէն՝ եթէ կրնային մարտել նման դաւաճանութիւն, մեր Մամիկոնեանները երբեք չէին կարող նման ընթացքի մը մէջ գանուիլ. եւ հետեւաբար նետուեցան գոյամարտի ասպարէզ:

Հասրէթը Չխուրի շրջանին, Կորիւն եւ Մճօ Անտիոքի լեռան կուրծքին, Կոտոյեան Հաճի, Յակոբ Տէր Չաքարեան, առաջնորդական փոխանորդ Տէր Նղիշէ քահանայ Մշոյ դաշտի ժողովուրդին գլուխը կանգնած, գոյամարտի շեփորը հնչեցուցին 1915ի Վարդափառի յաջորդ օրը:

Միաժամանակ լուր գրկեցին Սասունի լեռնային շրջանը ապաստանող Ռուբէն փաշային որ՝ տեղեակ մնայ իրենց գոյամարտի կացութեան եւ իր կարելին ընէ թշնամին երկու սուրի մէջ առնելու, մանաւանդ որ զինուորական ուժն ու պահեստը աւելի Սասնոյ շրջանը կը գտնուէին Ռուբէնի հսկողութեամբ, որոշ չափով զէնք եւ ռազմանիւթ հասցնէ Մշոյ դաշտի ժողովուրդին, որուն դիրքերը աւելի վտանգաւոր էին քան լեռնայինները:

Ռուբէն իբր պատասխան՝ համբերութիւն եւ չքացում թելադրեց արեամբ եւ կրակով տապկուող դաշտային Տարօնցիին:

Ճշմարտութիւններ՝ որոնք անուրանալի պատմական հրատարակութիւններով համայնական համոզում դարձած են:

Մէջբերում մը՝ Տարօն Սալնոյ Չորի 1936ի օրացոյցի էջէն. —



«Համի Յակոբ Կոտոյեան. — Տարօն Տուրուբերանի յեղափոխական մեծ դէմքերէն, ղեկավարած է շատ մը կռիւներ եւ առաջնորդած է 1915ի Մուշ քաղաքի ապստամբութիւնը:

« Հաճի Յակոբ Կոտոյեան՝ 15 օր շարունակ կուռելէ յետոյ կը յաջողի դրաւել քաղաքին լաւ դիրքերը, եւ անմիջապէս լուր կը գրկէ Սասունն ապաստանած Ռուբէն «փաշայ»ին եւ Վահան Փափազեանին, որպէսզի օգնութեան հասնին, միասնաբար դրաւելու համար քաղաքը եւ

ձեռք ձգել ռազմանիւթերու թրքական պահեստը:

« Բայց աւա՛ղ, մեր փաշաներն ու կոմսերը ոչ միայն չեն դար, այլ կը քարոզեն ու բռնեն ունի ալ՝ որպէսզի ուժերը ամբողջութեամբ Սասուն մնան :

« Հաճի Յակոբ Կոտոյեան քանի մը օր եւս կուուելով իր փոքրաթիւ ուժերով եւ միշտ անէծք կարդալով Ռուբէն Տէր Մինասեանի եւ Վահան Փափազեանի հասցէին, քաջարար կ'իյնայ իր հայրենեաց քաղցր հողին վրայ, չուզելով հեռանալ Սալէի Դուրանին պառկած իր քաջ ընկերներէն :

« Ահա Ռուբէն Տէր Մինասեանի եւ Վ. Փափազեանի կատարած դերը Տարօն աշխարհի մէջ, որոնք որպէս յեղափոխական պէտք էր ժողովուրդին հետ մնային, ժողովուրդին հետ մեռնէին, ինչպէս մեռան անմահ Կորիւնը, Մճօն եւ բազմաթիւ կուուողները, ոչ թէ անամօթարար իրենց կաշին ազատելու համար՝ ի վերջոյ լքել ժողովուրդը եւ փախչիլ Կովկաս » :

Տարօնցիի անառարկելի համոզում դարձած վերոյիշեալ ամփոփ խոստովանութիւնը շատ բան կը պարունակէ իր մէջ « փաշաներու եւ « կոմս » երու եւ իրենց պիւրոյականներու հարազատ դոյնը ցոյց տուող :

Աւելի մանրամասն ճշմարտութիւններ քաղելու համար պէտք է ձեռք անցընել Կոտոյեան Հաճիի եւ Տարօնի հայ քաջերու կողքին կուուող տեղական առաջնորդական փոխանորդ Տէր Եղիշէ քահանայ



ՏԵՐ ԵՂԻՇԷ ՔԱՀԱՆԱՅ

« փաշա » ներն ու « կոմս » երբ թաքնուած էին :

Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Եղիշէ քահանայի յուշերէն զրուադ մը.—

« Կոտոյեան Հաճիի նահատակութենէն եւ Մշոյ անկումէն վերջ, Սասնոյ եւ Տարնոյ քաջակորով մարտիկները իրենց ընտանեօք քաշ—

ււած էին այսպէս Սասնոյ բարձունքները, ինքնապաշտպանութեան հարկադրութեան տակ, երբ ականատես եղան բոլոր հայկական զուաւաններու, նոյնիսկ իրենց աչքին տակ հրկիզուող անմարդկային հրէշութեան, իրենց եկեղեցիին մէջ վառուող անպաշտպան կիներու եւ երախաներու ճիչ ու բոցին մէջէն, անոնց արիւնն ու իւրը հոսեցաւ եկեղեցւոյ սեմից դուրս, ի տես այս զեհներն, լքուած հայ անպաշտպան ժողովուրդը շուարած էր Սասնոյ բարձունքներուն վրայ ցիր ու ցան: Այս ժողովուրդի անունով խօսող ու տասնեակ տարիներ շարունակ ռահիլիրայ ու փրկիչ դաւանող Ռուբէններն ու Փափաղեանները, իրենց մորթը ազատելու ջանքով էին զբաղուած, Ռուբէնը քաջարար ծածկած էր ինքզինքը օտար աչքերէ, երբ հայ ցեղի կենաց եւ մահու պայքարի փողը կը հնչէր աղու եւ յուսահատական:

« Այս ինքնապաշտպանութեան յուսահատական բողոքներուն Ռուբէնը, Սասունցի Մուշեղը, Փեթորայ Մանուկը, Հախօն ու եղբայրը, Իսրոն ու Կիրակոսը նախապէս բանակցելով Փափաղեանի հետ, մտադիր էին անցնիլ ուստական սահմանը 33 հողիով, լքելով մէացեալ ժողովուրդն ու մարտիկները, ինչպէս նաեւ զիս:

« Սեպտեմբեր 5ին ուրբաթ օրը բարձրացայ Պութէլի զլուխը, հասկցայ որ ժողով կը դումարուի, քիչ վարը հանդիպեցայ Պոլոյեան Արշակին, որ Մասնկու Մէհմէտի եւ Շապապի հետ խորոված կը տապկէր Ռուբէնի համար: Ժողովի մասին ոչինչ հասկցայ, ինձմէ զաղանի պահեցին, Ռուբէնի համար կարմրած խորովածից ոչ մի կտոր ինձ համար, անոր հօտը քիթս, փորս անօթի հեռացայ անկէ ալ, եւ վերադարձայ իմ ընկերներուս մօտ:

« Լուսացաւ Սեպտ. 6ի դիշերը, յանկարծ ինձ ներկայացաւ Կոնճոյենց Յովհաննէսը, որ երկար տեսն Փափաղեանի հետ կ'ապրէր, ըսաւ որ զինքը պիտի չտանին, իրենց հետ, եւ խնդրեց ինձմէ որ երթամ Փափաղեանի մօտ, Յովհաննէսը եւ եղբայրը՝ Մկրտիչը նաեւ Կոնճոյենց նազարը տանին հետերնին:

« Թէպէտ ծանօթ էի Փափաղեանի նկարագրին եւ անոր հոգուն, ստեղծ թախանձանքներուն դոհացում տալու համար, բարձրացայ Պութէլ, ուր Յառավանճու Արմենակ պահակ կը սպասէր, եւ որուն յայտնեցի իմ այցելութեանս նպատակը: Պահակը գնաց լուր տալու եւ վերադարձաւ ձեռնունայն ըսելով որ զբաղուած է, ուրիշ յարմար տոթիւ մը միայն կարող է տեսնուիլ:

« Մատիկ նեղացած այս անտարբերութենէն, վերադարձիս բարկացայ Յովհաննէսի եւ նազարի վրայ, ըսելով թէ — ինձ ինչո՞ւ զրկեցիք այդ այլասերածներու մօտ: Որքան որ զայրացած էի Ռուբէնին եւ Փափաղեանին, սակայն դարձեալ մեկնողները անգամ մը այցելելու ցանկութիւնը զիս կը տանջէր. ուստի իջայ քիչ մը աւելի վարերը եւ փոսի մը մէջ գտայ Փեթառայ Մանուկն ու միւս ընկերները եւ բարեւոյց վերջ անոր հարցուցի — Մանուկ, իրա՞ւ է որ այսօր կը մեկ-

նիք, հնարաւորութիւն չկա՞յ որ... : Տղաները սկսան անմիջապէս լալ բռնորն ալ, պահ մը լռութենէ յետոյ Մանուկ պատասխանեց. « Տէր հայր, ճիշդ է որ կ'երթանք, թէպէտ մեր սղամարդութիւնը չի թոյլատրեր մեզ, լքել ձեզ, սակայն ինչ ընենք, որ պարտնենրու Ռուբէնի եւ Փափաղեանի հրամանն է : » Ասոր վրայ թախծալից եւ յուսահատ դարձայ ընկերներուս մօտ :

« Երբ մութը կոխեց, Շահայ Արօն, Հլղաթ էֆէնտու Հրանդ, Մատէի Արմենակը եկան եւ առանձին կանչեցին զիս մէկ կողմ եւ աջ սպաղնիէ վերջ Ակօն առամները կճրտացնելով մէկ բառ չարտասանեց. իսկ Հրանդն ու Արմենակը ըսին որ — Արօն երեք օր է որ կռիւ կ'ընէ պարտնենրու հետ, ձեզ համար եւ քիչ մնաց որ մարդասպանութիւն կատարուէր. Արօն պահանջեց որ ոչ մի Մշեցի չլքուի հոս,



ՌՈՒԲԷՆ ՓԱՇԱ

իսկ Ռուբէն հակառակեցաւ, Արոյնց Ելոն ինքզինքը ձգեց Ռուբէնի ոտքը, եւ ինդրեց որ զինքն ալ տանին հետերին. Ռուբէն բարկացաւ, ատրճանակը քաշեց, ուղեց դարնել դայն. ասոր վրայ, Արօն հայհոյելով ատրճանակ քաշեց Ռուբէնի վրայ, բայց չուրջինները վրայ հասնելով կարողացան բաժնել զանոնք իրարմէ :

« Լքեցին նաեւ Կոտոյնց Առաքելը, նահատակ Հաճի Յակոբի հօրեղբօր տղան, հակառակ անոր որ Ռուբէնը ամիսներ էր ապրեր Կոտոյնց տունը, եւ այդչափ միայն զիտցաւ յարգել Հաճի յիշատակը :

« Այդ օրը Սեպտ. 6ի երեկոյին, ժամը 3ին հողուով ճամբայ ինկան մեր փրկիչները, որոնցմէ Քէնտիրեան Ռատանիկ Աշոտ, Ալիքսան եւ Յովանէսու Պրօն ճանապարհին կը զրկուէին ջուրի եւ բացի Աշոտէն միւսները կը սպաննուին : Որովհետեւ պարտնենրու խումբը շշուկ մը լսելով կը ձգեն ու կը փախչին, չսպասելով իրենց ընկերներուն : Այդ լքումը տեղի ունեցաւ Ախլաթի Սուրիկ եւ Պուլանըխի Քաջարլու եւ Լաթարի միջեւ գտնուած լեռան ծոցը :

« Երեք անձ զոհ տալով 30 հոգի անցան ուսական սահմանը :

« Իսկ ես արդէն իմ խումբովս անոնցմէ առաջ անցած էի ուսական սահմանը առանց կորուստի եւ յարգանաց արժանացած... :

« Մինչ Ռուբէն եւ Փափաղեան անցան Իկալիբ իրենց քաջութեան գրուազները ճառելու, կենաց դաւաթներ կոնծելու : Ես եւ միւս սղերքը անմիջապէս մասնք հայ կամաւորական եւ Անդրանիկի բանակը կատարելու համար մեր պարտականութիւնը, յանձին մեր մարտիրոս ժողովուրդին ազատութեան » :

Այսպէս, լեռները զիրք բռնող տեղական անկեղծ Փետայիներ զանազան խումբերու բաժնուած, զանազան խմբապետներու հրա-

մանատարութեամբ՝ զիրքէ զիրք, իրենք զիրենք պաշտպանեցին
որոշ ժամանակ մը :

Ինչպէս Մճօ եւ Վարդան՝ հակառակ Ռուբէնի շքացումին, լեռ-
նային շրջաններու մէջ զիրքէ զիրք սուբալով օգնութեան հասան
ե պաշտպանեցին իրենց կարելի չափով լեռնային հայ բնակչութիւնը,
մինչեւ որ օր մըն ալ իրենք զոհուեցան Մովսէսարի ընդհարումին :

Կորիւնը նոյնպէս նահատակուեցաւ շարաթ մը առաջ՝ Անտիոքի
լեռը, սպառնելով մինչեւ իր վերջին փամփուշտը :

Եօթանասուն հոգի Թոշնակի, Արդա Չօրիկի եւ կարճ Արամի
զեկավարութեամբ առանձին գործելէ վերջ, ի վերջոյ Պայազիտի
ճամբով յաջողեցան հասնիլ Տութախ եւ միանալ ձան Փոլատի զօրա-
մասին :

Կոտայեան Հաճին եւ իր 12 տարեկան կարիճ գուակը արդէն Մշոյ
դաշտին վրայ նահատակուած ըլլալով, Հաճի Յակոբ Տէր Զաքարեան
եւ առաջնորդական փոխանորդ Տէր Եղիշէ քահանայ, որոնք կոուե-
լով՝ Մշոյ դաշտէն լեռ բարձրացած էին, ժամանակ մը Սասնոյ բար-
ձունքներէն 70 հոգինոց խումբով զիրենք պաշտպանելէ եւ կառավա-
րելէ վերջ՝ Ռուբէնի խումբէն առաջ յաջողեցան անցնիլ ուսսական
ճակատը : Ռուբէն փաշան՝ որ մերժեր էր այս խումբին ընկերակցու-
թիւնը եւ ազատագրութիւնը իրենց խումբին հետ :

Ամենէն յաջող գործունէութիւնը ունեցած է Հասրէթը, որ Ռու-
բէնի հեղինակութեան կարեւորութիւն չտալով, գոյամարտի ասպա-
րէզ նետուած է իր ամբողջ ժողովուրդով եւ սաղմամթերքով, օգ-
տուելով սաղմական յարմար դիրքերէն, մացառուաներէն, ի վերջոյ
յաջողած է տասը հազար հոգիով (սաղմիկ թէ՛ գաղթական) կոուելով,
Գատուանի ճամբով հասնիլ Արծկայ գիւղը, ուսական սաղմագիծը,
ուր կը գտնուէր Անդրանիկ :

Ռուբէն, երբ Իկտիր կը հասնի, իր կուսակցութիւնը իր ազա-
տագրութեան ի պատիւ սեղան մը կը սարքէ, ուր առհասարակ ներ-
փողական ճառեր կը խօսին իր ընկերները, բացի Ռոստոմէն, որ կ'ըսէ .

— « Ես գաւաթ չեմ կարող սարսել գասալիք յեղափոխականի
մը կենաց, բայց միայն այն ժամանակ՝ երբ նա իր ժողովուրդին հետ
կ'իյնայ : Ռուբէն, գուն ինչո՞ւ եկար . ո՞ւր են քո պաշտպանութեան
շանձնուած Տարօնի ու Սասնոյ հայ ժողովուրդը » :

Այս կարճ հարցումով Ռոստոմ ըսել կ'ուզէր թէ — Մենք քեզ
պաշտօն տուեր էինք որ այս ժողովուրդին հետ ապրիս, այդ ժողո-
վուրդին հետ մեռնիս, իսկ գուն եկար առանց ժողովուրդի :

Ի վերջոյ հայ հասարակութեան մէջ՝ դաւադիր Ռուբէնի հան-
դէպ արժարժուած գայրոյթը մեղմացնելու համար, կուսակցութիւնը
իբր պատիժ որոշում տուաւ զայն չէզոքացնել, ժամանակաւորապէս
ուղարկելով Մեղրիի շրջանը (Գոտեան գաւառ), բայց շատ շանցած
իւր գազափարակից սիրելի ընկերները դարձեալ զայն Երեւան հրաւի-

րնցին, եւ առաջին առթիւ պաշտօն տուին անոր, իբրեւ ճերմակերես մարդ՝ Թուրքերու մօտ պատգամաւոր զրկեցին Տրապիզոն Լէոյի հետ. 1917ի ժողովին ի վերջոյ դարձաւ պատերազմական նախարար հայկական հանրապետութեան, ուր դարձեալ իր «քաջութիւնն ու ուղիղ սրտութիւնը» ի յայտ բերաւ Ղարսի վերջին պատերազմին, հայկական հանրապետութեան կէսն ալ յանձնելով ընկեր Թուրքերուն՝ քսան օրուան մէջ...

Այս առթիւ իր կուսակցական ընկեր եւ վերջին վարչապետ Ս. Վրացեանն ալ նոյն համոզումով յայտարարեց Ալեքսանդրապոլի տխուր դաշնագրի առթիւ. — « Հայ ժողովուրդը եթէ ապրիլ կ'ուզէ, պէտք է լինի Թուրքերու հետ եւ ոչ թէ Ռուսերու հետ »:

Ս. Վրացեանի սոյն «բարձր քաղաքականութիւնը» զործնական փուլի մէջ մտաւ Փետրուարեան ապստամբութեան սկզբնաւորութեան, հետագրելով Անդարա թէ՛

— « Ի՞նչ չափով, ի՞նչ եղանակով եւ ի՞նչ ժամանակամիջոցում զինուորական ուժ կարող էք հասցնել մեզ, ըստ Ալեքսանդրապոլեան դաշնագրի »: (Հայկ. Հանրապետութիւն, էջ 54, 1921 Մարտ 18, Երեւան, Ս. Վրացեան):

Բարեբախտարար Թուրքը աւելի աղնիւ եւ քաղաքազէտ դանուեցաւ քան Վրացեանը, մերժելով իր օժանդակութիւնը հայ եղբայրական ընդհարումին՝ փետրուարեան պատերազմին, չվշտացնելու համար կարմիր Հայերու կարմիր հայրիկ՝ Ստալինը:

Մ Ի Զ Ա Գ Ե Տ Ք Ի Ն Ո Ի Ի Բ Ե Ա Լ Ն Ե Բ

— ԵՒ —

Ա Մ Ա Ն Ո Ս Ի Գ Ո Յ Ա Մ Ա Ր Տ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Բ

Սուրբոյ նուիրեալներու մասին շարտայայտուած, լուսարանենք անոր օժանդակ հանդիսացող քանի մը քիւրտ զլխաւոր դէմքերու եւ Տօքթ. Սմբատի զործունէութիւնը:

— Սուլթան Համիտ իր տիրապետութիւնը աւելի ապահով հունի մը մէջ զնելու համար, Ապտիւլ Բատիրի ընտանիքէն քիւրտ Ալի փաշան՝ Արեւելեան նահանգներէն Պոլիս կը հրաւիրէ հոն բնակութիւն հաստատելու համար բարձր տիրոջ սննդով եւ ամսականներով:

1908ի սահմանադրութեան հռչակումով Ալի փաշա եւս լայն տղատութիւն կը ստանայ, Պոլսոյ թովիչ կեանքին ընտելացած ըլլալով դարձեալ կը մնայ հոն:

Ալի փաշա աղջիկ դաւակ մը կ'ունենայ էսմա անունով, որ մօրմէն օրը մնալով իր հոգածութեան միակ առարկան կը դառնայ, եւ ըստ հանդուցեալ մօր կտակին՝ հայ ուսուցչուհիի մը խնամքին կը յանձնուի:

Հայ տոհմիկ կրթութիւն ստացած Տիկին Արշակունհի այդ պաշ-
տօնին կը կոչուի, իր հետ տանելով նաև իր հարազատ աղջիկը
Յասմիկը՝ Էսմայի տարեկից ընկեր դարձնելու համար անոր, որոնք
առաջին վայրկեանէն կը սիրեն զիրար դառնալով երկու քոյրեր:
Անոնք Տիկին Արշալոյսի դաստիարակութեամբ կը դառնան տիպար եւ
կրթուած աղջիկներ, սորվելով միաժամանակ անգլերէն, Փրանսե-
րէն, գերմաներէն եւ թրքերէն լեզուները կատարելապէս. պատեհու-
թիւն կ'ունենան նաև, Յասմիկ քիւրտերէն եւ Էսմա հայերէն սոր-
վելու:

1914ին Յասմիկ կը նշանուի Տօքթ. Սմբատի հետ Սկիւտարի Հա-
յոց թաղը, իսկ Էսմա քրոնիկ հիւանդութեան կը բռնուի, կը տկարա-
նայ, յուսահատական վիճակի կ'ենթարկուի՝ անարիւնութեան պատ-
ճառաւ. որով բժշկը արեան արեան ներարկում կը թելադրէ:

Ալի փաշա ի դուր կ'աշխատի աջ ու ձախ արիւն տրամադրող
Լրիտասարդ մը փնտել, յուսահատութեան մատնուելու աստիճան:

Առաւօտ մը՝ երբ Յասմիկ եւ Տօքթ. Սմբատ փաշային ապարանքը
կը հրաւիրուին, Յասմիկ կը մտածէ, իբրև որ Էսմային հարազատ
բարեկամը, աւելի զոհարերող դառնալ, կը խորհի իր արիւնը նուիրել
անոր. որով նախապէս իր նշանածին հաւանութիւնը ստանալէ վերջ,
տխուր եւ ընկճուած Էսմայի հօր կը յայտնէ իր զոհարերութիւնը
ըսելով.

— Փաշա՛, Էսման պիտի փրկուի. անոր պէտք եղած արիւնը ես
է որ պիտի տրամադրեմ:

Մերունի փաշան ուրախութենէն կը սկսի դողալ եւ աչքերէն
արցունքներ հոսեցնել, ապա դառնալով Յասմիկին կ'ըսէ.

— Դուն քու արիւնով իսկական դաւակն դառնալու մկրտութիւնն
է որ կը կատարես. ինձ համար Էսման մէկ չէ, այլ երկուք: Իսկ դու,
Սմբատ, իսկապէս ցոյց տուիր մեծ ու փառաւոր ցեղի մը դաւակ
ըլլադ. պիտի ջանամ արժեցնել այս բարիքը:

Յաջորդ օրը տեղի կ'ունենայ ներարկման գործողութիւնը: Կը
փրկուի Էսմայի կեանքը Յասմիկի արիւնով. այսպէսով անոնք նոյն
զատարարակութիւնը ունենալով, նոյն արիւնն ալ կը կրեն:

Այս գործողութենէն վերջ՝ Տիկին Արշակունհի խնամքին տակ,
Էսմա եւ Յասմիկ կ'առաջնորդուին Ալէմ-տաղ գտնուող փաշային
ամարանոցը՝ ապաքինուելու համար:

Էսմա անտեղեակ կը մնայ անցուդարձէն. օր մը երբ Տօքթ.
Սմբատն ու Ալի փաշան ամարանոցը այցելութեան կ'երթան, փաշան
իր աղջկան կ'ըսէ.

— Էսմա՛, քու կեանքդ Յասմիկին կը պարտիս. անոր արիւնն էր
որ քեզ ներարկուեցաւ եւ դուն փրկուեցար, հետեւաբար իբրև արե-
նակից պէտք է որ անբաժան քոյրեր դառնաք:

Էսմա երախտիք յայտնելու զգացումով մոյրած՝ ծունկի կուգայ

Ճամբիկի առաջ. այս վերջինս վերջ տալու համար անոր յուզումին, կը փութայ զայն գրկել եւ իր ժպտախառն արցունքները խառնել անոր արցունքներուն: Հետեւաբար աւելի սերտ կապերով կը կապուին իրարու հետ:

Բայց աւա՛ղ, քաղաքական դէպքերը շուտ կը խանգարեն անոնց խաղաղ կեանքը: 1914ի դժբախտ աշունը վրայ կը հասնի. համաշխարհային պատերազմը կը բռնկի. երկու գերմանական ընդձոյժաններու բախումը Ռուսաստանի հետ, առիթ կը ստեղծէ որ Թուրքեր ալ նետուին հրդեհին մէջ:

Օրուան ժէօն թուրք կառավարութիւնը, բիրտ եւ միահեծան ուժով հրապարակ կ'իջնէ. Տաճկահայոց վիճակը անդունդի եզրին կը գնդկերի, քաւութեան նոխազ դատնալու իրականութեամբ՝ ըստ Սելաւիկի համազումարին:

Չոհր՝ հայ ժողովուրդը, մեծամասնութեամբ անդիտակ եւ միամիտ, կը փութայ իր աջակցութիւնը բերելու թուրք հայրենիքին, անդիտանալով իր բնաջնջումի ահաւոր իրականութիւնը:

Հնչակեան գեկավարութիւնը կը կարողանայ կշռել վտանգը, եւ ըստ այնմ հրապարակ իջնել, կանխելու համար զայն Գէսաթէնճէի ժողովով:

Հետեւաբար Տօքթ. Սմբատ վտանդի տակ կը գտնուէր իբրեւ հնչակեան: Բարեբախտաբար՝ Ալի փաշա, Էսմայի եւ Յամբիկի թախանձանքներուն զոհացում տալու առաջադրութեամբ, Տօքթ. Սմբատը, հարիւրապետի աստիճանով Գոնիայի զինուորական հիւանդանոցը կ'ուղարկէ եւ կ'ազատէ Պոլսոյ ոստիկանական հետազննումներէն:

Երկու ազջիկները գլուխ գլխի կը կազմեն ծրագիր մը. փաշայի միջամտութիւնով՝ Կարմիր Մահիկի պետին պաշտպանութեան տակ հիւանդապահուհի կ'արձանագրուին եւ Գոնիայի զինուորական հիւանդանոցը կը մտնեն ծառայելու համար:

Մինչ Տօքթ. Սմբատ իր հաւատարիմ բարեկամներու շուրջին տակ փառք ու պատիւ կը վայելէ, շատ շանցած՝ կեդրոնէն պաշտօնագիր մը կը հասնի՝ հայակեր կուսակալ Աղմիէն, հրահանգելով թէ՛ — Հարկաւոր է հսկողութեան տակ պահել Տօքթ. Սմբատը:

Գոնիայի կրօնական Չէլչպին՝ որ Ալի փաշայի միջոցաւ մտերիմ դարձած էր Տօքթ. Սմբատին, կը յայտնէ իթիհատին գժոխային ծրագիրը Հայերու բնաջնջման համար, կը թելադրէ ընդունիլ Մէվլէվի կրօնքը ժամանակաւորապէս՝ փրկուելու համար այդ գժոխքէն: Որով՝ օր մըն ալ, Տօքթ. Սմբատ կ'ըլլայ Տօքթ. Աղիդ:

Կրօնափոխութեան լուրը կը հասնի Պոլիս, բայց Պոլիսը աւելի խստացնել կուտայ հսկողութիւնը:

Տօքթ. Աղիդ աւելի մթազնած կը գտնէ իր կեանքը, մտահոգ ըլլալով իր ցեղին սպառնացող վտանգով:

Օր մըն ալ՝ գիշերուան տասին, զուր կը գարնուի. իր թոյլ-

սուսթեան վրայ ներս կը մանեն ծերունի մը եւ հիւանդապահուհի մը... Ալը փաշան Յասմիկի հետ:

Ալը փաշան բժշկին շփոթ վիճակը տեսնելով կը յարէ:

— Սմբատ, տղաս, մը շփոթուրը, քեզի տեսելու եկանք. Յասմիկին ալ հիւանդապահուհի պաշտօնով քեզի բերի, որպէսզի միասին ծառայէք:

Երեքն ալ կը նստին դէմ դիմաց, տեղեկութիւններ կը փոխանակուին հայկական բնաջնջումի, համաշխարհային կուռի անորոշ ելքի մասին:

Սմբատ կը յայտնէ իր նոր անունը — Ազիզ: Փաշային դէմքը կը պայծառանայ, իսկ Յասմիկ կը տխրի — Ա՛հ... կրկնելով — Յասմիկ ու Ազի՞զ... ապա կ'իջնայ աթոռին վրայ եւ կը սկսի հեծկտալ զդայազիրի:

Սմբատ կը փութայ ուշքի բերելու զայն ըսելով.

— Յասմիկ, ինձի նայէ, թիւրիմացութեան մէջ ես. չե՞ս խորհիւր որ Սմբատը՝ մարմնով եւ հոգևով նոյնն է միշտ. եղածը վտանգէն խուսափելու միջոց մըն է միայն. մանաւանդ ես Մէվլէվի կրօնքին յարած եմ եւ ոչ թէ իսլամի:

Յասմիկ Սմբատին նայելով եւ ապա փաշային դառնալով հարց կուտայ.

— Փաշա՛, իրա՞ն է որ Մէվլէվութիւնը իսլամութիւն չէ:

— Այո, աղջիկս, ես ալ Մէվլէվի եմ եւ իսլամ չեմ. Մէվլէվութիւնը մարդասիրական հիմունքներու վրայ հիմնուած է:

— Փաշա, ինչո՞ւ ուրեմն կը վարանիք օգնելու վտանգուած ցեղիս. դորձ մը որ մարդասիրական պիտի ըլլայ:

— Յասմիկ, վաղն իսկ պիտի տեսնուիմ այդ մասին կրօնապետիս Ձէլէպիին հետ:

Մութ, սեւ դիշեր մը. դարնանամուտի անձրեւտ օր մը, ցեխոտ ճամբաներով միասնարար կ'ուղղուին դէպի Մէվլախանէ, Ձէլէպիի սպարանքը:

Ընդունելութենէ վերջ՝ Ալի փաշա իր շնորհակալութիւնները կը յայտնէ Ձէլէպիին, Սմբատի բարիքին համար ընձեռուած ծառայութեան, ապա խօսքը կը դառնայ օրուան անցուղարձեբու, հայ ժողովուրդին սպառնացող վտանգի մասին, ինչ որ անմարդկային կը դտնէ Ձէլէպիին, աւելի խիստ արտայայտուելէ վերջ Ալի փաշան, հարց կուտայ.

— Հապա ի՞նչ դիրք պէտք է բռնենք մենք:

— Ես ալ օրերէ ի վեր այդ մասին կը խորհէի. դահակային եւ դահաժառանգին պատուիրակի զրկեցի, ջանալով կանխել չարիքը. աճէն կողմէն մերժուեցայ: Կայսրը իր անկարողութիւնը, իսկ դահաժառանգը՝ իր սպառնալիքի տակ ըլլալը յայտնեց. այժմ ուրիշ բան

չի մնար, եթէ ոչ գոնէ պաշտպանել մեր սահմաններուն մէջ գտնուող եւ կամ մեր հողերը ոտք գնող հայ գոհերը:

Այլ փաշան ատով գոհացաւ, աւելցնելով որ՝ «պէտք է անհատապէս եւ գործնական միջոցներով զօրավիզ կանգնել՝ մեր հովանաւորութիւնը վայելող Հայերուն»:

Յամբիկ եւ Աղիզ ալ կը բաւարարուին այս խոստումներով:

Կէս դիշերը անց՝ Իթթիհատ ոճրադործ բոյնէն կուսակալ Ազմի գոււր կը դարնէ. Չէլէպին կ'ընդունի զայն առանձնապէս. Ազմի պաշտօնագիր մը կը յանձնէ եւ հապճեպ դուրս կ'ելլէ:

Չէլէպին պաշտօնագիրը կը կարգայ հիւրերուն առջեւ, որ՝ Հայոց աեղահանութեան եւ բնաջնջման հրամանագիր մըն էր, որուն պատճէնները ուղարկուած էին բոլոր կուսակալութեանց, նոյնիսկ գրեզպեաններուն:

Հետեւեալ օրուան Մէլլէվի սրբազան արարողութենէն վերջ, Չէլէպին հանդիսաւորապէս հետեւեալ քարոզը կը խօսի.

— Սելճուզ մեծ հարստութեան ամբողջ պատմութեան մէջ չեմ կրնար գտնել դէպք մը որ նմանութիւնը ունեցած ըլլայ այս անմարդկային սրտումին: Մեր նախնիքը՝ երբ այս հողերուն տիրացան, դտան Յոյներ եւ Հայեր, մշակոյթով բարձր եւ հարուստ, որոնք սիրալոյս հպատակեցան մեր նախնիքներուն, տեսնելով սելճուզ տիրապետութեան արդարութիւնն ու վեհանձնութիւնը:

« Այս գեղարուեստական շէնքերը Թո՛ւրքը պիտի շինէր, եթէ Հայուն եւ Յոյնին հանճարը չըլլային այս երկրին մէջ: Յեղ մը որ դարերով ծառայեր է այս հայրենիքին եւ պետութեան, ի՞նչպէս կարող է բնաջնջուելու առարկայ դառնալ:

« Ժամանակ մը մեր յեղափոխական շէֆերը Չօհրագներու եւ Վարդգէսներու տուները ապաստանեցան ու կեանքերնին փրկեցին, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ այսօր դանձք մեռցնելու ոճիրը կը գործուի:

« Կը կարծե՞ն թէ Հայերը տեղեակ չէին Սելանիկի համադումարով տրուած վճիռին, եւ եթէ փոխադարձաբար այսօր Հայերը դոյաճարաներ կը մղեն զիրենք պաշտպանելու համար, ինչո՞վ են մեղաւոր, եւ ո՞վ է մեղաւորը:

« Երէկ՝ Թուրք, հայ յեղափոխականները, իմամ տէրտէրները զիրար կը համբուրէին. դեռ այդ համբոյրներուն թուրք չչորցած, Թուրք պետութիւնը Ատանայի ջարդը կազմակերպեց: »

Մեծանուն կրօնապետը ի վերջոյ կը յայտարարէ.

« Իւրաքանչիւր Սելճուզ պէտք է հետեւի իր նախահայրերու օրինակին, շղարկելով «Աստուծոյ ազանդներ» նկատելի իր հողակից եւ դրացի Հայը, իր կարելին ընէ պաշտպանելու եւ հողալու համար դանձք »:

Ժողովականները արտասուաթոր աչքերով կը բաժնուին իրենց կրօնապետէն:

Իթթիհասարի եւ Սեւծուպներու մէջ սաղմնաւորուող քինախնդրու-
թիւնը կը զարգանայ. Իբրեւ պարապլուխ՝ Չէլէպին կ'աքտորուի Դա-
մասկոս, ուր կը մնայ մինչեւ գինադադար:

Դարձեալ սեւծուպեան տոհմէն ձէլալ պէյ, որ նախապէս Հալէպի
կուսակալ էր եւ անտես կ'առնէր կեդրոնի հայաջինջ հրամանադրերը,
կը տեղափոխուի դէպի Գոնիայի կուսակալութիւն, ինչ որ Հայերու
համար դարձեալ նախախնամական կ'ըլլայ, որովհետեւ միայն Գո-
նիայի կուսակալութիւնն էր որ կարողացաւ շատ հայ ազատիլ ձէմալի
շնորհիւ, իսկ Անդարան՝ կաթոլիկ վլխաւորներու ջանքերով:

Ձէլալ պէյ, երբ շոգեկատքով իր նոր պաշտօնատեղին՝ Գոնիա կը
հասնի, հոն հաւաքուած աքտորական քսան հազար հայութիւնը տես-
նելով կը յայտարարէ.

— Էֆէնախներ, ա՞յս է պատիւր որ վերապահած էք ինձի. ինչո՞ւ
ինձի անկեղծօրէն չըտիք թէ՛ «եկած ենք Ձեզ վժոխք առաջնորդելու.
ես ո՛չ երկիր է, ո՛չ փառք եւ ոչ ալ մարդու դործ»:

Կայարանը տեսնելով նաև անօթի դայլերու վոհմակ մը կ'ըսէ.
— «Ոչ մէկ ծափ, այս սուղի երկրին մէջ. այս աղետարժ տեսարանին
առջեւ ոչ մէկ ծափ»:

Հանդարտութեան եւ խաղաղութեան յորդորներ տալէ վերջ՝ իր
խօսքը կը վերջացնէ հետեւեալ կերպով.

— « Հայերու հանդէպ իմ ընդդրկած քաղաքականութիւնս կը
պարտիմ կրօնքիս բարոյականութիւնովը շաղախուած այն ազնիւ
դաստիարակութեանս, զոր ջամբեցին ինձ իմ երջանկայիշատակ
ծնողներս, որք են դեղեցիկը, բարին ու ճշմարիտը »:

Տօքթ. Սմբատ՝ Գոնիայի հիւանդանոցը Հայ մը ազատելու հայ-
րենասիրութեամբ, մահամերձի մը թուղթերը կ'առնէ եւ կը յանձնէ
Չէյթուցի Արթինին եւ Պոլիս կը ճամբէ:

Հետագային, հայ մատնիչի մը երեսէն, Տօքթորը կը ձերբակալ-
ուի եւ «սէվք» կ'ըլլայ դէպի Հալէպ: Ծանապարհին ոստիկանները
առանձինն կը կաշտէ, զանոնք քինախնդրութեան եւ վէճի կը մղէ
Ամանուէն անցքին, ուր ոստիկաններէն լսած էր թէ՛ այդ լեռներուն
վրայ գինեալ հայ փախստականեր կը գտուին. հետեւաբար ոստիկան-
ներու իրարանցումի ժամանակ առիթը յարմար գտնելով կ'աներեւու-
թանայ մացառուտներուն մէջ: Իրդաձեւ սայրի մը կողին զանուող
կաղնիի թուփերուն տակ կը նշմարէ թագստոց մը եւ կ'ուղղուի հոն,
ուր կը տեսնէ խոտէ անկողին եւ քուրջի կտորներ, եւայլն. կը դու-
շակէ որ ապաստան մըն է իր նման փախստականներու. քիչ վերջ կը
տասնէ քանի մը ստուերներ, որ կը բարձրանան իր գիրքը, երբ կը
մօտենան եւ գինքը կը նշմարեն, շուարած կանգ կ'առնեն. անոնցմէ
առաջ ինքը ձայն կուտայ եւ կ'ըսէ.

— Ընկերներ, մի վախնաք, ես ալ փախստական գինուոր մըն եմ
եւ ձեր օժանդակութեան կը դիմեմ:

Երեք հրացանները կ'ուղղուին իրեն դէմ յայտարարելով .

— Եթէ ճիշդ ես՝ ձեռքերդ վեր՝ մօտեցիր մեզի :

Սմբատ կը մօտենայ, կը տեսնէ թուրք տարազով գիւղացի մար-
գիկ, բայց խորթ կը թուին իրենց տարազները, որոնցմէ մէկը հարց
կուտայ իրեն .

— Հայրենակից, դուն Հա՞յ ես :

— Բայց դուք ալ Հա՞յ էք :

Անմիջապէս կը գիրկընդխառնուին տառապանքի զաւակները,
սպա կ'ուղղուին իրենց թագստոցը՝ զոր Սմբատ տեսած էր : Կը նստին
կողք կողքի եւ կը սկսին պատմել իրենց տաժանակիր կեանքը : Կը
հասկցուի որ երկուքը Պրուսայի գիւղերէն էին, ջարդուելու դացող
Կարաւանէն ազատուած, իսկ միւսը Սէօլէօղցի . ապա չորսը մէկ
կ'ուղղուին Սեւ լեռան անտառիկ գիւղերը, ուր կը գտնեն Քէլէրցիներու
խումբ մը, որոնց թիւը իրենցմով կը հասնի 52 հոգիի :

Անոնց խմբապետը այս վերջիններուն կը պատմէ .

— Մեր տղաքը՝ Քիւրա Տաղիի շրջակայքը հանդիպեցան Մամա-
խաթունցի հայ գաղթական կարաւանի մը՝ եօթը զինուորներու
հսկողութեան տակ, ականատես եղան թուրք զինուորներու լպրչու-
թեան՝ գաղթական կիներու հանդէպ, կռուի բռնուեցան անոնց հետ,
գործը վերջացաւ մերոնց յաղթանակով . թուրք զինուորները գերի
բռնուեցան եւ բերուեցան հոս, մեր կեղորներ, որպէսզի անցուդարձի
մասին ճշգրիտ անդեկուծիւններ ստանանք . ինքզինքնիս ալ թուրք
ներկայացուցինք . թուրքերը խարուեցան եւ մանրամասնօրէն պատ-
մեցին իրենց շահատակութիւնները, ցոյց տուին՝ Վանեցիներէ թա-
լանուած ոսկերչական հրաշակերտներ, Մուրատի, Անդրանիկի, էջ-
միլաճնի, եւայլն անուններ արձանագրուած : Խոստովանութիւնները
արձանագրուեցան, բայց վճիռը դեռ չգործադրուեցաւ : Այսօր դուք
ալ բախտը պիտի ուենաք այդ վճռին ականատեսները դառնալու :

Տօքթ. Սմբատ հարց կուտայ .

— Պիտի սպաննէ՞ք .

— Տօքթէօր, կ'ըսէ խմբապետը, այս լեռներուն վրայ մեզի ինկած
պարտականութիւնն է շարագործները պատժել, սարսափեցնելու եւ
սանձահարելու համար՝ նոր ոճրագործութիւնները . պէտք է որ դուք
ալ հաշտուիք այս գաղափարին հետ, մեռցնելու արհեստը սորվիք,
սանձահարելու համար ոճրագործները :

— Մեռնիլ եւ մեռցնելու արհե՞ստը սորվիլ բժիշկի՞ մը համար . . .

Լեռնորդի Յակօր Չափուշին անձանօթ չէր Պոլսեցի բժշկին այս
բարութիւնը, որով աւելցուց .

— Պարոն բժիշկ, դուք հիւանդի մը մահաթոյն պալարներն են
որ կը նժգրակէք, իսկ մենք ոճրագործներն է որ կը զնդակահարենք .
դուք կեանք կը փրկէք, իսկ մենք ժողովուրդ, ցեղ :

Խմբապետը կը զգայ որ՝ բժիշկը բարի մարդ, պիտի չկարողանայ

սծիրին հետ հաշտուիլ, որով սծիրը կը գործադրէ բժիշկի բացակայութեան:

Հետեւաբար՝ բժիշկը իրրեւ մաաւորական եւ վարչական գործիչ կ'ուղարկուի Հալէպի շրջանը «Հայ Նուիրուածներու» շարքին աշխատելու համար:

Բժիշկը կը հասկնայ որ՝ մաս պիտի կազմէ խումբի մը՝ Միջագետքի շրջանին մէջ, որ կապ ունի միաժամանակ Սեւ լերան խումբին հետ: Բժիշկը՝ ուղեցոյց Թաթուլի բնկերակցութեամբ, թուրք տարազով ապահովուած կը հասնի Հալէպ:

«Նուիրուածներ»ու խումբը կուսակցական կազմակերպութիւն մը չէր, բայց փորձառութեան դպրոցին մէջ թրծուած, հայրենասէր սրտերէ ծնունդ առած էր. ինչպէս՝ Կարապետ Էֆէնտի կէօվաէրէլեան (փաստաբան), Գէորգ Գրգեաշարեան (ատամնաբոյժ), Մալաթիացի Սարգիս, նպատակ ունենալով. — կեանք փրկել, կարելի եղածին չափ մէկէ աւելի ուսումնասիրել Միջագետք տարածուող երկրամասը, ինչպէս նաեւ բնիկ ժողովուրդին մերձեցումի պարագաներն ու պայմանները, պաշտպանելու եւ ազատագրելու համար, մահուան գիրկը առաջնորդուող հայ ժողովուրդը, ապահովելով տարագրութեան նամբաները: Սարսափի տակ պահելու համար ժամտարմաներն ու չէքէները, որ զինեալ ուժի կը կարօտէր. այդ կարելի էր նպաստել Ամանոսի անառիկ բարձունքի՝ Սեւ լերան վրայ գործող գլխապետներ՝ բնիկ



Վ. Է. Յ. ԿԵՎՈՐԿԻԱՆ

Քէլլէրցի Յակոբ չափուշին եւ Աւետիս աղային:

Հալէպի եւ Սեւ լեռցիներու միջեւ կապ հաստատող թոուցիկ խումբ մը եւս կազմուած էր, որ օրինաւորապէս կը գործէր վարսեւորէն:

«Նուիրուածներ»ու երեք հիմնադիրները անձամբ գործի լծուած էին կապ հաստատելու համար Քիւրտ Տաղի լեռները գտնուող Եզիտի, Աւշար եւ Գրգըլպաշ բնիկներու հետ, որոնք Հայերու մօտիկ էին:

Կ. Կէօվաէրէլեան, Մալաթիացի Սարգիս եւ Հաճընցի Կարապետ Չալեան ամէն ճիգ կը թափեն, սիրաշահելու համար նաեւ պատասխանատու մարդիկ, պաշտօնատարներ, շոյելով անոնց զգացումները: Այս ուղղութեամբ անոնք խորհրդակից կ'ունենան Տօքթ. Ալթունւանը եւ «Պարոններ» եղբայրները, որոնք սիրուած մարդիկ էին պետական անձնաւորութիւններէ, ինչպէս նաեւ ձէլալ պէյը — Հալէպի նախկին կուսակալը, Ռայազ-Հալէպ-Դամասկոս-Պէլլուսթ գծի՝ զին-

ուորական սրահետի ընդհանուր հրամանատար Պահա պէյը, փոխանորդ ունենալով Պրուսացի Հայ մը, որ զեզով, հագուստով եւ ուտելիքով չափազանց օգտակար կ'ըլլայ իր շրջանը ինկող Հայերուն:

Տօքթ. Ալթունեանի բարեխօսութեամբ՝ ճարտապուստի կեդրոնին բժիշկ կը նշանակուի վերոյիշեալ Տօքթէօր Միսաք (Ձէքի) Լանլեանը:

Սարգիս Կէօշիւրեան կ'անցնի Նիսիպիւնի ցեղապետ Համօ Աղայի մօտ, իսկ Կէօշիւրեան Սինճար, ուր իր տէրվիչական մօրուքով եւ փաստարանական ճարտարութիւնով կը կոչուի Շէյխ-Իւլ-Արմէն:

Ձէյթունի 1895ի ապստամբութենէն մինչեւ Ապրիլեան տարազրութիւն, չէ եղած դէպք մը կամ շարժում մը Կիլիկիան շրջանին, որուն խառնուած չըլլայ իր հմայքն ու անունը. ան երբ Սինճարի ւահմաններէն ներս կը մտնէ, կ'առաջնորդուի Եղիտի մեծ Շէյխ Հրմայէ Շարոյի մօտ, որ կ'ըսէ. — Իրանեան գծով՝ Հայը, Եղիտին, Աւշարն ու Գրզըլպաչը ցեղակիցներ են: Սինճարը՝ պէտք է կոտորակուած Հայերու ապստամբներ դառնայ: Այսպէսով էր որ տասը հազար Հայեր ապստամբ գտած էին հոն:

Ինչպէս ըսինք, Սերգօն (Սարգիս Կէօշիւրեան) կը հասնի Աւշարներու պետ Համօ Աղայի մօտ, ուր կը քարոզէ եւ կը հրահանգէ զանոնք, վերջիշեւով հայ եւ աւշար ցեղերու նոյնութիւնը, սրատուչ եղանակներով եւ արցունքոտ աչքերով կը յուզէ զանոնք, հրահրելու համար դէպի հայ ազատագրական գործը:

«Նուիրուածներ»ու գործունէութեան կուզան մաս կազմելու նաեւ Տօքթ. Սմբատն ու Դամասկոսցի Սաչիկը «Պարոն»ի կողմէ յանձնարարուած: Սաչիկ՝ գերմաներէն, գաղղիերէն եւ արաբերէն լիզուններուն հմուտ ըլլալով, շատ օգտակար կը դառնայ: Այս վերջիններուն յաւելումով՝ գործը կը մեծնայ, կը դառնայ հմայիչ եւ պարտադրելի:

Սաչիկ զգայացունց նորութիւններ կը պատմէ Տօքթորին՝ հեռեւեալ կերպով:

— «Օր մը «Օթէլ Պարոն»ը իջեւանած էի. ինձ տրամադրուած սենեակէս ահանջալուր եղայ, վարի յարկը գտնուող գերման զեկաւաւորներու խօսակցութեան. փոռեցայ գետին՝ գորդին վրայ, աւելի լաւ ահանջ տալու համար խօսակցութեան. յայտնի էր որ մէջերնին նորեկ մը կար, որ հաստատեց նախկիններուն կարծիքը թէ — «Գայղէրի համոզումով, պատերազմի վերջաւորութեան, երբ Թուրքիան Գերմանիոյ գաղթավայր հռչակուի, այդ կասկածելիները պիտի մաքրագործուին»:

Այս վերջինս՝ որ Փօն Վայթման կը կոչուէր, Թուրքիոյ պատերազմի յայտարարութեան պատմութիւնը բրաւ եւ բաւ.

— «Սեւ ծովու նաւային ցոյցը պատերազմի յայտարարութիւնը եղաւ, թուրք նաւատորմի դի բուն պատասխանատու նախարար ձէմալ փաշայէն անկախ գարփնուեցաւ, ինչ որ բուն վիճարանութեան

նիւթ դարձաւ: Գաղտնի ժողովի մը մէջ՝ որ տեղի ունեցաւ Թօփ գափուի պալատը, Գերմաններու մասնակցութեամբ, զինեալ սպանալիքներ ունեցան Էնվեր եւ ձէմալ երկու նախարարները իրարու դէմ. մեծ դժուարութեամբ էր որ՝ Թալաաթ մէջտեղ ինկաւ եւ հազիւ հազ կարողացաւ զանոնք բաժնել:

Վէճին պատճառը ուրիշ բան չէր եթէ որ ձէմալ փաշայի պոռթկումը, սճրապործ, հայրենադաւ եւ եղեռնապործ կոչելով Էնվերն ու իր արբանեակները: Էնվեր հրազէն պարպած էր անոր վրայ, սակայն զնդակը վրիպած էր:

Թալաաթի գտած էր ճարը, կրակը մարելու համար — ձէմալ փաշայի փառասիրութիւնը զգուռը բարձր պաշտօն մը տալով, զայն փոխարքայ նշանակած էր Սուրիոյ, Պաղեստինի եւ Արարիոյ, ինչպէս նաև Արդ բանակի ընդհ. հրամանատար:

ձէմալ փաշան՝ երբ Հայտար փաշայէն ճամբայ կ'ելլէր դէպի իր նոր պաշտօնատեղին, իր պաշտօնական հրաժեշտի ճառը խօսած ժամանակ լուռ մնացած էր Էնվերի մասին՝ կարեւորութենէ զուրկ համարելով զայն: Լիման փաշան որ Էնվերին քովն էր, իր ցաւը յայտնեց, որուն ի պատասխան Էնվեր հետեւեալը յայտարարեց.

— « Ան չի գիտեր քէ ո՛ւր կ'երթայ. անոր դատաստանը ես է որ պիտի տեսնեմ, եւ կուրծքիմ արձակուելիք գնդակը ես է որ պիտի արձակեմ »:

Տօքթ. Սմբատ լաւ անիթ մը կը համարէ շահագործելիք՝ վերոյիշեալ եղելութիւնները, եւ կը սկսի հրճուել, բայց Խաչեր կ'ըսէ.

— Սպասէ՛, աւելի կարեւոր բաներ ունիմ հաղորդելիք: Երբ սլատերազմի սկիզբը ձիւնիյէ (Պէյրութի մօտերը) կը գտնուէի, Արբահամ անուամբ ազգական մը ունէի, որ օր մը դիչերանց զիս արթընցուց եւ ինդրեց որ իրեն ընկերանամ իրը թարգման. հազուեցայ ու հետեւեցայ իրեն. ճամբան զիս կեցուց եւ ըսաւ.

— Խաչեր, դուն Հայու զաւակ ես, կը տեսնես որ՝ Հայն ու Ասորին մահուան դռները կը մօտենան, կը մեռնին հազարներով. օգնութեան գործ մը կայ, զաղտնիքը քեզ պիտի յայտնեմ. կ'ուխտե՞ս հաւատարիմ ըլլալ:

— Ընդունեցի եւ երդուեցայ:

Իջանք դէպի ծով, ուր զարմանքով տեսայ ընդծովեայ մը. կամրջակ ձկեցին, մտանք ներս եւ շուտով հեռացանք եզերքէն:

Նաւուն դահլիճին մէջ մեզ դիմաւորեց գլխաւորը բսելով.

— Բիէ՛ս Բար, դոմանտան տը սուճարէն. ապա մեզ առաջնորդեց թաւապատ թիկնաթոռները:

Ինծի երազ թուեցաւ, բայց ընտելացայ. իրօք կրօնաւոր մըն էր հրամանատարը, Սուրիոյ ծանօթ անձնաւորութիւն մը: Արբահամ զիս իր ազգականն ու հաւատարիմը ներկայացնելէ վերջ, հրամանատարը ախպէս արտայայտուեցաւ.

— Ուրախ եմ ծանօթանալուս : Լուրջ կազմակերպութիւն իրականացնելու ձեռնարկեցէք եւ ինձ գոհացում տուէք : Ինձ կարեւոր է Հիդրանակի շարժումներու մասին տեղեկութիւններ, որոնք ըլլան վտառահիլի ազդիւրներէ ձեռք բերուած : Դրամ մի խնայէք, ծառայեցէք արդարութեան դատին՝ որ ձերն ալ է : Ծրար մը ոսկի յանձնելով Արրահամին՝ մեզ վերադարձուց ցամաք :

Բժիշկը՝ Սաչերի այս լուրերէն հրապուրուած ըսաւ .

— Աստուած զրկեց քեզ, ու ջերմ համբոյրներով սրտեց անոր ճակատը :

Յաջորդ առաւօտ Կէօվտէրէլեանի հետ կ'ունենան խորհրդակցութիւն մը, ուր կ'ունումնասիրուին օրուան հրատապ հարցերը քաղաքական տեսակէտով, ինչպէս նաեւ «Նուիրումներ»ու գործունէութեան մասին :

Կը ստեղծուի՝ «Սեւ Թաթ» կազմակերպութիւնը, տէնօրի եւ սարսափի ենթարկելու համար բոլոր ազգի ոճրագործներն ու մատնիչները : Կարճ ժամանակուան մէջ՝ «Սեւ Թաթ» կազմակերպութիւնը իր անձնուէր գործիչներով զգացնել կուտայ բոլորին թէ՛ կայ ուժ մը որ պիտի կրնայ զսպել եւ պատժել զիրենք :

Այսպէսով՝ կացութիւնը կը սկսի մեղմանալ . «Սեւ Թաթ»ի ետգթաները կը սկսին ամէն տեղ երեւալ, նոյնիսկ պաշտօնատանց զոներուն վրայ, որոնք կը գրուէին թուրքերէն, արաբերէն եւ հայերէն լեզուներով՝ հետեւեալ կերպով .—

« Չարագործներ, վերջ տուէք ձեր ոճրագործութիւններուն » :

«ՍԵՒ ԹԱԹ»

« Մարդասպաններ, ձեր գոհերէն մէկ օր վերջ կետին փոռուած պիտի ըլլաք » :

«ՍԵՒ ԹԱԹ»

« Մատնիչներ, համբուած են ձեր օրերը » : Եւ այլն :

«ՍԵՒ ԹԱԹ»

Ժամանակ մը սատիկանութիւնն ու զինուորականութիւնը կը շուարին ի տես այս սպառնալիքին եւ կարգ մը տէնօրներուն : Որով՝ կառավարութիւնը աւելի ուժ կուտայ մատնիչներու, մանաւանդ հայ մատնիչներուն՝ սպառնալով եւ կաշառելով զանոնք, զանելու համար վերոյիշեալ գերակատարները, ինչպէս Արթին Մկրտիչեան, որ հետադային հարկադրուեցաւ իր հրաժարականը տալ, «Սեւ Թաթ»ի սպառնալիքին առջեւ եւ երդուեցաւ ծառայելու «Սեւ Թաթ»ի հաշտոյն :

Հայէպի «Պարոններ»ը տեղեակ էին այս կազմակերպութեան, եւ հետեւաբար օր մը ներկայացաւ անոնց պիւրօն եւ խնդրեց որ՝ պատուիրակութիւն մը իր օթէլը դայ իր երաշխաւորութեան տակ, եւ տեսակցութիւն մը ունենայ ձէմալ փաշայի հետ, հայ տարագրութեան բարօրութեան ի հաշիւ :

Վարչութիւնը այս կարեւոր պատուիրակութիւնը Տօքթ. Սմբա-

աին վստահեցաւ. որով՝ կէս գիշերին, այս վերջինս՝ մեծ Պարոնին հետ կ'ուղղուի դէպի «Օթէլ Պարոն»։ Կը մտնեն սենեակ մը. Պարոնը կ'ըսէ. — Հոս քիչ մը սպասէ, եւ ինքը առանձին կ'երթայ հաղորդելու



ՏՕՔԹ. ՍՄԲԱՏ

պատուիրակութեան դալուստը ձէճալ փաշային։ Հաւանութիւն եւ վստահութիւն ապահովելէ վերջ կուզայ ետ եւ Տօքթ. Սմբատն ալ առնելով կը մտնէ փաշային դահլիճը, որ սիկառը ձեռքը բաճկոնին զրպանը կը սպասէ ոտքի վրայ։ Պարոնը պատգամաւորը ներկայացնելէ վերջ ինքը դուրս կ'ելլէ։ Փաշան կ'ըսէ.

— Ուրախ եմ որ ինձ ներկայանալու պատիւը բերէ. հրամայեցէք բազկաթուր։

Տօքթ. Սմբատ կը պատասխանէ.

— Ձէի կրնար մերժել եւ չվստահիլ ձեր Վսեմաշուք անձին, որ երբեմնի բարիքներ ընծայած է հանդէպ իմ հայ ժողովուրդին. բարիքներ, որոնք երբեք չեն մոռցուիր։

Փաշայի դէմքին կը փայլի ժպտար եւ կ'ըսէ.

— Ես Հայերը լաւ կը ճանչնամ եւ սիրած եմ զանոնք։ Այժմ դառնանք մեր բուն նիւթին։ Լուրջ ձեւ մը առնելով հարց կուտայ.

— Արդեօք կարո՞ղ եմ հասկնալ թէ ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէ ձեր կազմակերպութիւնը։

Տօքթէօրը կը պատասխանէ անայլալլ.

— Մարդկային շատ բնական պարտականութիւն մը, բանական եւ արդարացի։

— Բայց դուք՝ ինձի զրկած նամակնուղ մէջ այնպիսի նիւթեր կը չօչափէք, որոնք քաղաքական հանգամանք ունին։ Ապա նամակ մը կը յանձնէ Սմբատին ըսելով. — Խնդրեմ, անգամ մը բարձրաձայն կարդացէք ասիկա։

Տօքթ. Սմբատ նամակը կ'առնէ եւ կը սկսի կարդալ.

— « Սուրբոյ, Պաղեստինի եւ Միջագետքի փոխարքայ եւ լիազօր հրամանատար, Վսեմաշուք ձէճալ փաշային

« Վսեմաշուք փաշա,

« Հայ Ֆետային է որ ղթոխքի խորէն քեզ կը դիմէ, հաւատալով որ՝ թուրք ազգին մէջ եթէ կայ անհատականութիւն մը, որուն հետ

կարելի է անկեղծօրէն խօսիլ եւ հասկցուիլ, այն ալ դուք էք. դո՛ւք, որ դերման կաշառքներէն եւ փառքերէն չչլացաք, կարողացաք պահել անկեղծ հայրենասէրի մեծութիւնը, ցցուեցաք ոճրադործներու դէմ, որոնք Ձեր ծովային ընդհ. հրամանատարի իրաւասութիւնը աննկատ առնելով, Սեւ ծովեան հրդեհի աղբանշանը տուին, պատերազմ ստեղծեցին ի վնաս միլիոնաւոր օսմանցի հայրենակիցներու կեանքին:

« Այսօր բովանդակ թուրքիան դժոխ մըն է դարձեր, ոճրադործ եւ եղեռագործ քլիքի մը հրամանին տակ

« Ոճրադործ եւ եղեռնագործ քլիք »,

« Ձեր խօսքն է այս, փաշա՛, արտասանուած թօփ-դարուի պալատին մէջ, «Փօն»երու մասնակցութիւնով զուամարուած այդ ժողովին մէջ, ուր Ձեր վրէժխնդիր եւ արդար նետը վրիպեցաւ, բայց ապազայ պատմիչը հպարտութեամբ պիտի յիշէ Ձեր բողոքը, ընդ-վզումն ու ցասումը:

« Փաշա՛, ձէմալէն ընդմիշտ օձիքնին ազատելու, համար, զայն փոխարքայ եւ ընդհանուր հրամանատար կարգեցին այս շրջանին եւ Գրդ բանակին: Իրականին մէջ՝ Ձեր թշնամին այդ ճամբով Ձեր անկումը պատրաստել կը ցանկայ: Այդ էնվերին զործն է. ցնորական եւ կեղծաւոր էնվերին, որ ըսած է Հայտար փաշայի կայարանին մէջ, երբ Ձեր հրաժեշտի ճառը խօսած էք. — «Ան չի դիտեր թէ ո՛ւր կ'երթայ, անոր դատաստանը ես պիտի տեսնեմ, անոր կուրծքին մխուէլիք դնդակը՝ ես է որ պիտի արձակեմ »:

« Հայ ժողովուրդի միակ բարեկամը, զգո՛յշ. վտանդ կը սպառնայ Ձեզի, թակարդ կայ Ձեր առջեւ: Մեզ համար նուիրական պարտականութիւն կը համարենք հսկել Ձեր ազնուութեան եւ կը խնդրենք որ՝ Ծանթ բանակի հրամանատարութիւնը ուրիշին ձգէք, անոր պարտութիւնն ալ էնվերին ձգելով:

« Կը թախանձենք միաժամանակ որ, կոտորակուած հայութիւնը Ձեր հովանաւորեալ շրջանին մէջ հաւարուիլ թոյլատրէք, որպէսզի կարողանայ մի քիչ շունչ առնել այսքան արիւնյեղութիւններէ վերջ:

« Այս յոյսով եւ հաւատքով միշտ ազօթելով Ձեր կեանքին համար
Յարգանք՝ « ՍԵՒ ԹԱԹ »

Փաշան հարց կուտայ.

— Բարեկամ՛, ո՞ր աստիճան ստոյգ է էնվերի թշնամական խօսքը իմ հասցէիս, շօշափելի փաստ ունի՞ք:

— Այո՛, փաշա՛, դուք կրնաք ճշմարտութիւնը պահանջել քոյունէլ Փօն վայթմանէն՝ որ Ձեր հրամանին տակ կը ծառայէ, եւ որ ականատեսը եղած է Հայտար փաշայի կայարանին մէջ:

Այս բացատրութեան վրայ՝ ձէմալ փաշա կը դունատի. ոտքի կը ցատկէ եւ կը սկսի ջղայնոտ երթելու եկել. ապա դառնալով Տօքթօրին կ'ըսէ.

— Արդէն Փօն վայթմանն ալ՝ օր մը ինձ բսած էր որ, ինձ

զազանիք մը ունէր յայտնելիք, եւ դեռ մինչեւ այսօր ալ չէ յայտնած անպատճառ այս խնդիրը ըլլալու է :

Սմբատ օգտուելով առիթէն կ'ըսէ .

— Փաշա՛, քանի որ ակներեւ է վտանգը Ձեր գլխուն, չէ՞ք խորհիր որ պէտք է միջոցներ ձեռք առնել վրիպեցնելու համար այդ դաւադրութիւնը :

— Բարեկամ, ատոր համար՝ ես հաւատարիմներու պէտք ունիմ հետեւարար կրնա՞ք ըսել թէ՛ այդ ուղղութեամբ որքա՞ն օգտակար կրնաք ըլլալ :

— Մահուան գիտակցութիւնը ունեցող, փոքր հարուածով հսկայ կաղնիներ տապալող ուժ մը ունինք :

— Ձեր պատասխանները, սիրելի բարեկամ, ինձ հիացում կ'ազդեն : Արարիա կոչուած այս խառնարանին մէջ՝ ի՞նչ կուրի ուժ կարող էք ներկայացնել, որպէսզի ես ալ ըստ այնմ ծրարիր մը կազմեմ :

— Մենք պէտք չունինք հսկայ ուժերու՝ Թուրքիոյ պարտութեան համար, ոչ ալ ներքին արիւնյեղութեան կարիքը ունինք . յաղթական զինուորական ուժը դուրսէն է որ պիտի դայ :

— Դուրսէ՞ն, ես յոյսս հայկական ուժերու վրայ դրած էի :

— Այո՛, փաշա՛, հայկական ուժերը՝ իրենց հրաշքը պիտի դործեն այս առթիւ : Չէ՞ք գիտեր որ հայկական լեզէսնները ի՞նչ հերոսութիւններ կը մղեն ճակատի վրայ :

— Չէի գիտեր :

— Խնդրեմ, փաշա՛, Ձեր ցանկացած ուժը ի՞նչ բանի համար կ'ուզէք դործածել . բացայայտ կերպով պարզեցէք Ձեր մտածումը՝ ինչ որ ալ ըլլայ, քանի որ անկեղծ յեղափոխականի մը դէմ կը զանուիք, որուն սիրտը զոհն է նաեւ Ձեր ոսոխին՝ էնվեր-Թալաթ քլիքին :

— Կը հաւատամ, հայ Ֆետայիին խօսքը վճիռ է, եւ ես վստահութիւն ունիմ անոր : Չինուորական այդ ուժը ես կ'ուզեմ զործածել պարտուած Թուրքիոյ վրայ, ստեղծուելիք հայկական անկախութեան համար :

— Փաշա՛, Ձեր անսպասելի առաջարկով շփոթութեան մասնեցիք զիս, որու մասին այս կամ ոչ բնել՝ իրաւասութենէս դուրս է, հետեւարար թոյլ տուէք որ հարցը ներկայացնեմ իրաւասու մարմնոյ առաջ :

— Ձեր իրաւունքին մէջն էք . այսուամենայնիւ նկատի ունեցէք երկու բան .—

« Ա. — Ես ալ կ'ընդունիմ որ հայկ. հարց մը գոյութիւն ունի եւ միջազգայնացած է . բայց այդ ազգերը՝ միշտ բնդուած եւ վաւերացած են միայն այն անկախութիւնները, որոնք ինքնիրով կազմուած ուժ մը ներկայացուցած են եւ ըստ այնմ ներկայացուած են : Ինչո՞ւ ըսուած է թէ՛ « անկախութիւնը չի տրուիր այլ կ'առնուի » :

« Բ. — Միշտ՝ իմ գիրքս ալ նկատի ունեցէք, ինչպէս ես ունիմ

ձերինը՝ որ նոյնքան փափուկ է. այսինքն՝ բացարձակ գազտնապահութիւն »:

— Համաձայն եմ, կը յայտարարէ բժիշկը:

Սօսակցութեան նիւթը կը փոխուի: Փաշան խօսք կուտայ բարւոքել տարազիր հայութեան վիճակը: Միասին ճաշելէ վերջ, փաշան կ'ուղղուի կայարան՝ մեկնելու համար զէպի իր կեդրոնատեղին՝ Դամասկոս, իսկ բժիշկը իր գործին՝ յալթական հաւատքով տողորուն:

Քանի մը օր վերջ փաշային խոստումը իրականանալու փուլին մէջ կը մտնէ. Հայերը անոր սահմանին մէջ տեղաւորուելու եւ ազլուստի հոգերով զբաղուելու ազատութիւն կը ստանան:

Ահա թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս բարւոքուեցաւ Սուրիա ազատամեղ տարազիր հայութեան վիճակը, ինչ որ անուրանալի է:

Միջպակտքի եւ Պաղեստինի մէջ՝ թուրք բանակին անյաջողութիւնը ձէմալի վերադրելով, Էնվեր ինքը կը ստանայ այդ ճակատին պատասխանատուութիւնը «Շանթ բանակ» անուան տակ:

Հետեւորար ձէմալ փաշա կը կորսնցնէ իր հանգիստն ու քունը. կը զգայ որ Էնվեր՝ իր երդումը գործադրելու ճամբուն վրայ կը ըստնուի յանձինս իր կեանքին. առ ի նախազուշտութիւն՝ իր խոհարարը (Մեծ Նոր-Գիւղցի Կարապետ Քոչարեանը) կ'ուղարկէ Հալէպ, Տօքթ. Սմբատի մօտ, խնդրելով նոր այցելութիւն մը:

Սմբատ Դամասկոս հասնելով կ'ունենայ երկրորդ տեսակցութիւն մը, ուր ձէմալ յայանելով Էնվերին գալուստը կ'ըսէ.

— Որքա՞ն ուրախ եւ երջանիկ պիտի զգամ ինքզինքս, տեսնելով Հայաստանի մը անկախութիւնը:

— Ես ալ նոյնքան երջանիկ պիտի զգամ ինքզինքս, զձեզ տեսնելով. այդ Հայաստանի զահուն վրայ, որուն արժանի էք:

Փոխարքան կը հրճուի եւ աչքերը ուրախութեան արցունքներով կ'ուղղուին. — Աստուծո՞վ, Աստուծո՞վ կրկնելով: Ապա Տօքթէօրին զառնալով կ'ըսէ.

— Էնվերի գալուստով արիւն կը հոտի. կամ իմս է, կամ անորը: Կ'ուղէ՞ք որ Պոլսոյ մէջ ձեր ձախողած գործը, հոս իմ պաշտպանութեանս տակ՝ յաջողութեամբ զլուխ հանէք:

— Այո, փաշա՛, Սելանիկի համազումարով՝ մենք Էնվերը սպաննել ուղեցինք փրկելու համար հայութիւնը, իսկ այսօր՝ անոր բեկորները միայն մնացած են: Փաշա՛ս, այսուամենայնիւ, մենք պիտի չթողունք որ՝ Էնվերը Ձեր վրայ ձեռք բարձրացնէ զուք մեզի օղնեցէք, մենք կարող ենք զայն պարտութեան եւ փախուստի մատնել:

— Ի՞նչպէս, ի՞նչ միջոցով, ըսէ՛ք, ձեզի հետ եմ:

Բժիշկը կը ներկայացնէ հետեւեալ ծրագիրը. —

Ա) Ազատ ճամբայ տալ՝ որ Էնվերը մտնէ իր յարձակողականին:

Բ) Բանակին մէջ յառաջացնել քայքայում:

Գ) Թշնամի հրամանատարութիւնը տեղեակ պահել յարձակողա-

կանի ծրագրին, զինուորական որակին եւ քանակին. որով էնվերի պարտութիւնը կատարեալ կ'ըլլայ:

Փաշան կը համաձայնի վերոյիշեալ ծրագրին եւ կը սկսի դործի. «նուիրեալներ»ու շորս ընկերներուն երթեւեկութեան ազատ թուղթ կը արուի, որոնցմով թշնամին տեղեակ կը դառնայ էնվերի ռազմա-նահատի բոլոր դազանիքներուն. Իսմայիլական հաւատարիմ տեղա-ցիներէ, որոնք Թուրքին սխերիմ թշնամիներ են, առանձին խումբեր կը կազմէ, արազահարուածի մասնադիտութեամբ կը զինէ ու կը մարդէ եւ կ'ուղարկէ ճակատ, պատուիրելով որ պատեհ առթիւ իրենց զէնքերը դարձնեն էնվերի հաւատարիմ զինուորներուն եւ ճակատը խուճապի մատնել աշխատին:

Վերոյիշեալ թակարդներով էնվերի Ծանթ բանակը շանթահար-ուեցաւ եւ կարճ ժամանակի մէջ՝ լեղապատառ փախուստի մատ-նուեցաւ:

Տօքթ. Սմբատ՝ որ ծպտեալ զեկամարներէն էր նախապատրաստ-ուած Իսմայիլական արազահարուածներու, կռուի տաք միջոցին կը վերաւորուի եւ ռազմադաշտը կը մնայ, եւ հետեւաբար զերի իյնալով Փորթ-Սայիտի հիւանդանոցը կը փոխադրուի՝ դարմանուելու հա-մար: Զօր. Ալէմպի տեղեկանալով Սմբատի իսկութեան եւ դործու-նէութեան, շքանշաններով կը վարձատրէ զայն:

Յասմիկ եւ Էսմա ալ նոյնպէս ազատուած ըլլալով կը դռնուին Փորթ-Սայիտ: Սմբատ կը ճանչնայ զանոնք իր պատգարակին մէջէն, ու կը զոչէ. — Յասմիկ, Էսմա, որոնք կ'ուղղուին դէպի ձայնը, բայց չեն ճանչնար:

— Յասմիկ չճանչցա՞ր Սմբատդ, կը կրկնէ վերաւորը խուլ ձայ-նով մը, եւ դէպի աղջիկներու երկարելու ճիգ մը կ'ընէ:

Յասմիկ դարձեալ ետ կը դառնայ եւ իր ուշադրութիւնը կը լարէ դէպի ձայնը: Ի վերջոյ խոր նայուածքները կը ճանչնան զիրար: Տարբարիտ Յասմիկ՝ կայծակնահար, ճիչէ աւելի ողբ մը արձակելով կը փաթթուի անոր, ուրախութեան եւ տրամուրթեան արցունքները կը խառնուին իրար:

Այս Սմբատ կը փոխադրուի Ալեքսանդրիոյ հիւանդանոցը, ուր իր վիճակը ծանրանալով կը մահանայ, Յասմիկի խնամքին եւ բա-զուկներուն մէջ:

Յասմիկ այսպէս իր հերոս սիրելին կորսնցնելէ վերջ, ինքը կը լծուի դարձեալ հայ ազատագրական դործին, Արարիոյ աւազուտնե-րուն ցիրուցան մոլորուող եւ տոչորուող իր արենակիցները հաւաքե-լու համար:

Յասմիկ եւ Էսմա որ ազատուած էին Գերմանացիներու միջոցաւ, Ամանոսէն Պոլիս տարուող Զէյթունցի Արթինի զոհողութեամբ, այս օրերուն դարձեալ կը ծանոթանան իրարու:

Չէյթունցի Արթին սրտով կը սիրէ Յասմիկը, որուն մէջ կը մխար
զեռ կսկիծը իր քաջ նահապետի Տօքթ. Սմբատին, որով՝ Արթին կը
խորհի նախ յայտնել իր մտածումը Յասմիկի մօր՝ այրի Տիկին Ար-
շալոյսին, եւ անոր միջոցաւ ստանալ հաւանութիւնը իր փափաքին:

Երեքն ալ զիրար զերազանցող հայրենասէր տիպարներ էին. հե-
տեւարար ոչ մէկ զժուարութիւն անհամաձայնութեան:

1918ի աշունը երանութեան եւ երջանկութեան օրեր կը դառնան
Յասմիկի եւ Արթինի համար, որոնք խոստում կուտան իրարու.
Հետեւարար Սեպտեմբերի վերջին կիրակին, Ատանայի մայր եկեղեց-
ւոյ մէջ կը կատարուի անոնց պսակի արարողութիւնը:

ԱՄԱՆՈՍԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

Ամանոսի (Կապուտակ լեռան) խումբը կը բաղկանայ 52 հոգիէ,
որոնք մեծ մասով Քէլէրցի, Հասանպէյլիցի, Ֆընտըճազցի եւ Չէյ-
թունցի քաջեր էին, խմբապետութեամբ Յակոբ Չավուշի, Աւետիս
Աղայի եւ Արամ Չավուշի, որոնք բոլորն ալ թուրքի զուլումէն եւ
զանակէն ճողոպրած, լեռ բարձրացած էին, յանուն զոյամարտի,
նորատակ ունենալով ոչ միայն փրկելու իրենց կեանքը դահիճներու
ձեռքէն, այլ եւ օգտակար դառնալու, մահուան անդունդը քաշքշուող
իրենց հայրենակիցներու:

Կարճ ժամանակուան մէջ անոնք զինուելով եւ փորձառու դառ-
նալով կը սկսին ստեղծել պատճառելի հայակեր դահիճներուն եւ
թրքական կառավարութեան:



Ամանի Գոյացիները Կապրին Լաւազայի Ամանը:
1914-1918

ԱՄԱՆՈՍԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ

Աւետիս Աղայի, Յակոբ Չավուշի եւ Արամ Չավուշի ղեկավարութեամբ

Անոնց մարդկային արժէքը աւելի կը բարձրանայ՝ ձէմալ փաշայի մօր հանդէսը ցոյց տուած ասպետութեամբ: 1916ի Յունուարին, Հասանպէյլիէս վեց մղոն հեռաւորութեան վրայ, հայ մարտիկները կը հանդիպին կառքի մը, որուն մէջ կը հասնէր կին մը երկու զինուորներու պաշտպանութեան տակ: Մերոնց երեւումով, թուրք պահապան զինուորները զէնքերնին նետելով կը փախին, անպաշտպան ձգելով թուրք կիներ, որ սարսափահար՝ կառքէն վար կ'իջնէ, հայդուկներուն առջեւ ծունկի կուգայ եւ կ'աղաչէ որ իր կեանքին խնայեն, միաժամանակ անոնց առջեւ կը նետէ թղթադրամներու տրցակներ:

Աւազակ կարծուած հայդուկները կը ժպտին, որոնց դիտարարը զրամները հաւաքելով կը մօտենայ կնոջ, կը յանձնէ անոր, դարձեալ կառք կ'առաջնորդէ եւ ճամբու կը դնէ բարի յաջողութիւն մաղթելով:

Սոյն վեհանախնութեան առաջ, կիներ դարմացած կ'օրհնէ եւ կ'ազօթէ առողջութիւն մաղթելով:

Կառապանը որ խլամացած Հայ մըն էր Սարգիս անունով կ'ըսէ.

— Տղա՛ք, լաւ բան մը ըրիք, այս կիներ ձէմալ փաշային մայրն է: Ճանապարհին Սարգիս՝ փոխադարձաբար հայդուկներու մասին ծանօթութիւն կուտայ թուրք կնոջ:

Ձէմալ փաշա չափազանց կը զգացուի հայ Փետայիներուն ազնուութենէն եւ Սարգիսի միջոցաւ յանձնարարութիւն մը կը զրկէ անոնց բռնիքով:

— Պետութեան շարժումներուն արդելք չըլլալ. կառավարութիւնը չզրադեցնել. Ամանոսի լեւները թող ձեր սպաստարանն ըլլայ:

Ստուգապէս անկից վերջ ոչ մէկ զինուորական ուժ չի զրկուիր անոնց վրայ:

Բայց ձէմալն ալ ունէր իր հակառակորդները, ինչպէս Թալէաթն ու Էնվիբը եւ անոնց հաւատարիմ գործակիցները:

Այս վերջիններէն՝ Իզէթ եւ Իբրահիմ պէյերու զօրամասը, զօրացած կամաւոր խուժանով մը՝ շարժիլ կը սկսի դէպի Ամանոս. Սարվանլըյէն, Չօլաքլըյէն, Հասանպէյլիէն եւ Իսլահիէյէն կը յառաջանան, կը պաշարեն լեռը երեք կողմէն, չորրորդ կողմի կէօք Բունարի դիրքն ալ ձգելով գերման զօրամասի մը:

1916 Փետրուար 24ի առաւօտեան՝ թրքական լեւնային թնդանօթները կը սկսին գոռալ:

Երեք խմբապետները պաղարիւնութեամբ՝ իրենց ուժերը կը բաժնեն երեք դիրքերու վրայ եւ կը սպասեն դարանակալ, որպէսզի արձակուած փամփուշտը իր նպատակին հասնի: Յակոբ Չալուչ՝ թելադրելով ըլլալ հանդարտ, խնայող եւ նշանառու, համազարկի հրամանը կ'որոտայ: Հայդուկներու յանկարծակի կրակի տակ, թըշնամին կը սկսի տերեւի պէս թափիլ. մոլեռանդ խուժանն ու թուրք զինուորը սարսափի կ'ենթարկուին. հակառակ հրամանատարներու

խրախոյսին, ընկրկումը կը սկսի թշնամի շարքերուն. ամէն մէկ
զինուոր իր կաշին փրկելու համար կը կծկուի քարերու ետին. իրիկ-
ուան դէմ թնդանօթներն ալ կը լռեն. մութը կը կոխէ եւ լուսթիւն
կը ախրէ:

Թուրք հրամանատարութիւնը տեսնելով որ իրեն սուղի պիտի
նստի, կը մտածէ խորամանկութեան դիմել. հայ պատգամաւոր մը
կը զրկէ մերոնց, որ երբ հայ զիրքերուն կը մօտենայ կ'ըսէ.

— Հայրենակիցներ, ես ալ հայ եմ, մտիկ ըրէք ինծի: Կայսե-
րական պատուութիւն շնորհուած է ձեզ, եկէք յանձնուեցէք:

Մերոնց կողմէ ոչ մէկ պատասխան, բացի հետեւեալ երգէն. —

Ես համեցի սուրս պատեանէս,

Արտասուքով օծեցի.

Տրտմած անուշ սիրականիս,

Ես իմ ողբս կարդացի... եւայլն:

Ապա հարց կուտան.

— Հէ՛յ բանրեր պարոն, հասկցար մեր երգին բառերը. եթէ հայ
ես, այս երգէն ասուն մըն ալ դուն երգէ:

Բանրերը կը սկսի երգել. —

Զէյթունցի եմք, ժայռի ձագ եմք,

Կը բռչինք մեմք սարէ սար,

Ուր որս գտնեմք կը բզկտեմք,

Ու յօշոտեմք չարաչար:

— Բանրեր, այժմ կարող ես դալ կը յայտարարեն:

Բանրերը կը ներկայանայ խմբապետին եւ կ'ըսէ.

— Այս մարդիկը միմիայն անձնատուութիւն կ'առաջարկեն.
մնացեալ խոստումները կեղծ են եւ ձեզ խաբելու կը ծառայեն: Այս-
օրուան կոխը հրաշալի յաղթանակ մըն էր ձեզ համար. թուրքերը
մեծ կորուստ ունեցան. հրամանատարները սաստիկ կատղած են.
Հաշտութեան առաջարկը՝ պարզապէս ձեզ թակարդը ձգելու համար
է: Կոխը շարունակելու բարեյաջողութիւն մաղթելով եւ ցտեսութիւն
ըսելով ես կը վերադառնայ:

Յաջորդ առաւօտուն կոխը կը վերսկսի, սակայն նախորդ օրուան
ուժգնութիւնը չունենար. սրովհետեւ թուրք զինուորն ու խուժանը
իւր ստացած սարսափով կը դողայ: Իսկ մեր խմբապետները աւելի
ոգեւորուած կը սկսին թշնամին շփոթեցնող ուղղամտութիւնը
աւստիացնել, պաշարողները յուսալքել:

Թուրքին թնդանօթը կրկին կը սկսի որոտալ, որ մեծ յարձակո-
ղականի մը ազդանշանը ըլլալը կ'ապացուցանէ: Հայերը զանոնք թա-
կարդը ձգելու համար գարձեալ լուռ կը մնան: Թշնամին աւելի ուժ
առած՝ զիրքերէն դուրս գալով կը սկսին դրոհ տալ:

Այդ ժամանակ մեր խմբապետները համազարկի հրամանը կը
գոռան: Այս անակնկալը սարսափի կը մատնէ թշնամին. անորոշ

կուրս դարձեալ կը շարունակուի մինչեւ իրիկուան, դարձեալ մեծ կ'ըլլայ Թուրքին կորուստը, իսկ Հայերը ոչ մէկ զոհ չեն տար շնորհիւ իրենց դիրքերուն:

Ահաւոր կուրս սակայն՝ երթալով ճակատագրական կը դառնայ. թշնամի նոր ուժերու յաւելումով: Հետեւաբար՝ Յակոբ Չափուչ կը յայտարարէ.

— Տղէ՛րք, պէտք է նահանջել:

Չորս հոգի յետսպահ կը ձգէ թշնամին դրաղեցնելու համար, իսկ ինքը միւս ուժերը հաւաքելով քաշուելու հրաման կուտայ: Վրէժխնդիր մարտիկները կը ձայնեն. — Ո՛չ, պարոն խմբապետ, թողէ՛ք որ մեր ցեղին հաշիւները մաքրենք այս դադաններէն, կուրծք կուրծքի:

Այդ ժամանակ Յակոբ Չափուչ եւս աւելի ուժ առնելով կ'ողուորուի եւ կը հրամայէ.

— Առաջին տասնեակ, ուսմբերը պատրաստ՝ հետեւեցէ՛ք ինձ, մինչեւ հոն՝ ուր ես կանգ կ'առնեմ:

Սողոսկելով կը սահնւն սարն ի վար, ճիշդ թշնամի դիրքերուն առջեւ կանգ կ'առնեն: Յակոբ Չափուչ, իբր վերջին հրաման կը դրոսայ. — « Ուսմբերը պատրաստ, կրա՛կ... »

Ահաւոր կ'երլլայ անոնց պայթումը. լեռ ու ձոր կը սարսռայ. թշնամին անահնկալի եկած կը շմի եւ կը կծկուի դէպի ետ:

Անձնուրաց տասնեակը դարձեալ նախկին դիրքերը կը բարձրանայ, ուր Յակոբ Չափուչ կը յայտարարէ.

— Այժմ նահանջ՝ քանի թշնամին մեր ուսմբերու սարսափովն է շմած, առիթէն օգտուինք հետանալու. խմբապետ Աւետիս Աղան եւ Արամ զիտեն թէ ձեզ ո՞ւր պիտի առաջնորդեն, իսկ ես՝ Տէվէ Ուշուրումի սարալանջը բռնող եւ ձեր նահանջը ապահովող քաջերուն մօտ պիտի երթամ. երթաք բարո՛վ. ցտեղութիւն, ըսելով կը բարձրանայ դէպի Տէվէ Ուշուրում, առանց ետին նայելու:

Ռուսներու հարուածներով՝ թշնամին կը զգայ հայդուկներուն մտադրութիւնը՝ նահանջը, որով առանց վայրկեան կորսնցնելու կ'ուզէ զանոնք հետապնդել՝ նոր ռազմավարութեամբ մը: Մինչ թուրք ճակատը ընդհանուր կրակ կը բանայ, տասնեակ մը կը յառաջանայ դէպի Տէվէ Ուշուրումի բարձունքը: Հինդ նուիրեալներու կացութիւնը կը սկսի յուսահատական դառնալ. փամփուշտը կը սպառի, իրենք կը յոգնին. որով՝ իրարու ետեւէ կը սկսին իյնալ, ինչպէս օտարերու առիճ Յակոբ Չափուչ Հասանպէյլիցի Գարեգինը, Քէլէբցի Սարգիսը, իսկ Հասանպէյլիցի Բարսեղը՝ իր կոնակը առնելով վիրաւոր Ծաւարչը (Չէնկիլէբցի) կ'անհետանան անտառին մէջ:

Հայոց դիրքերը կ'անցնին թշնամույն ձեռքը, երեք նահատակներով. հետեւաբար հայ հայդուկները կը պարտուին երեք կորուստով, իսկ թշնամին 314 կորուստով: Այսպէս կը վերջանայ Ամանոսեան

գոյամարտականներու փառաւոր ճակատամարտը:

Աւետիս Աղան՝ նահանջող խումբը կը հասցնէ ապահով սարեր, կը մխիթարէ զանոնք եւ կը խրախուսէ որ՝ միշտ հաւատքով եւ քաջ մտան, որովհետեւ զեռ նման փորձանքներ շատ պիտի ունենան զի-ժաղրելիք: Այդ շրջանին է որ անոնք այցելութիւնը կ'ունենան՝ զեր-ժան զնդապետ Հօֆմանի եւ բժիշկ Գօսմանի, Սարբերդցի երկու հայ երկրաչափներու հետ, որոնք խմբապետներու ձեռքերը սեղմելով հարց կուտան.

— Պարոններ, զո՞ւք էք որ այս սարերու վրայ այսքան ասրսափ կը տարածէք, այս խեղճուկ միջոցներով եւ տարազով:

Աւետիս Աղա կը պատասխանէ.

— Այո՛, պարոններ՛ր, թիւով եւ երեւոյթով խեղճուկ ենք, բայց սրտով՝ շատ քաջ եւ անվախ:

Գերմանացին կը ժպտի եւ կը համբուրէ երկու խմբապետները եւ հարց կուտայ.

— Պարոն խմբապետ, ինչո՞րեմ ճշմարտը ըսէք, ինչո՞ւ այսպէս լին բարձրացած էք եւ օրինաւոր կառավարութեան ղէմ զէնք կը շարժէք:

Աւետիս Աղա կը պատասխանէ.

— Նստինք քիչ մը, սիրելի հիւրս, եւ ես պարզեմ ատոր պատճառը:

Ծառի մը կոճղին վրայ նստելէ վերջ՝ այսպէս կ'արտայայտուի խմբապետը.

— Պարոն գնդապետ, Թուրքիոյ մէջ օրինաւոր կառավարութիւն գոյութիւն չունի. հոս բիրտ ուժն է որ գոյութիւն ունի, մասնաւանդ Հայոց հանդէպ, որ վնասձ է բնաջնջել Հայր անմարդկային գազանութեամբ:

Այժմ իրբեւ փաստ, պատմեմ ընտանիքիս գլխուն պայքած գուլումը, որ հայ ազգին գլխուն պայքող ընդհանուր գուլումին մէկ մանրանկարն է. հետեւաբար պատմութիւնս Հայուն պատմութիւնն է:

Այս երկրին մէջ մեմք քրիստոնեայ հաւատքով սնած, ներելու, սիրելու եւ աշխատելու հաւատքով էինք տոգորուած, ինչ որ այս վայրենի եւ բարբարոս, մոլեռանդ թուրք ժողովուրդին եւ ղեկավարներուն համար անիմաստ էր, որոնց մտածումը՝ թալանը, կռ-ղոսութիւնը ու ջարդն էր միայն, եւ երբեք բարի զգացում եւ աշխատանք, որոնց գոհ գնաց՝ տասնըվեց տարեկան եղբայրս, բռնաբար-ուելով եւ սպաննուելով խէնէշ, սրիկայ ու բարբարոսներու կողմէ: Ծերունի հայրս՝ ի գուր թափառեցաւ, քաղաքէ քաղաք, դատարանէ դատարան, արդարութիւն եւ պատիժ փնտռելու համար ռերագործ-ներուն:

Հօրս բացակայութեան՝ նոյն բարբարոսները գիշերով մեր տունը մտնելով, մայրս ալ փախցուցին եւ տարին գիւղէն դուրս, լիկեցին եւ խոշտանգեցին: Խեղճ կինը՝ ճակտին քուսած մուրէն խեղճեցած,

փոխանակ տուն դառնալու, նախապատիւ համարեց մահը եւ ինք-
զինքը գետի հոսանքին յանձնեց, վերջ տալով նաեւ իր կեանքին:
Հայրս՝ դարձեալ ի գուր վագեց աստ ու անդ, երկու ոնիրներուն
արդարութիւնը գտնելու համար, բայց ի գո՛ւր:

*Կը լռէ հայդուկը պահ մը, որովհետեւ կը զգայ որ, յուզումէն
կոկորդը կը հմլուի, յանուն իր եղբոր եւ մօր ուրուականներուն. կը
ծածկէ զէմքը:*

Քիչ վերջ՝ դարձեալ վեր առնելով իր գլուխը կը յայտարարէ.

— Պարոն գնդապետ, երէ դուք իմ տեղս ըլլայիք ի՞նչ կ'ընէիք:

— Դատաստանը իմ ձեռքովս կը գործադրէի, կ'ըլլայ զնդապետին
պատասխանը:

*Աւետիս Ազայի զէմքին վրայ իմաստալից ժպտա մը ցոլանալէ
վերջ կ'աւելցնէ.*

— Այդ օրէն ասդին, հայրս եւ ես զէնքին փարեցանք եւ դարձանք
ասպատակներ, «օրինաւոր» բուրք կառավարութեան դէմ. լեռնէ լեռ,
սարէ սար, երեսուն տարիէ ի վեր կը քափառինք, գրկուած քաղա-
քակրքութեան յոյսէն ու բարիքէն, տաժանակիր կեանքի ճամբով:
Կռուեցանք ոնրագործներու, ժանտարմաներու եւ զինուորներու դէմ.
Քրով մեր եւ բուրք պետութեան մէջ գտնուող խրամատը աւելի
բացուեցաւ, մեզի բախտակից հայ քաջեր եւս եկան միացան մեզ, եւ
քարձանք արհեստով ըմբոստներ:

Պարոն գնդապետ, կը վստահեցնեմ ձեզ որ, մենք խղի խայր-
պատնաւող որեւէ արարք չենք գործած. կռուած ենք միմիայն անոնց
դէմ, որոնք սպաննելու եւ գարնելու գործով են գրադուած:

Մենք, մեր ասպատան լեռներու եւ անտառներու մէջէն, անձկա-
նօտ տեսանք մեր ցեղին տառապանքն ու ջարդը, որոնք տեղի կ'ունե-
նային՝ «օրինաւոր» կառավարութեան ծրագրային ճշդութիւնովը:

Այո՛, Հայր խարուեցաւ եւ ջարդուեցաւ, որովհետեւ ձեր հասկը-
ցած պետական օրէնքին հաւատացող մըն էր:

Ի վերջոյ ատոր համար էր որ՝ ան դարձեալ խարուեցաւ եւ աժան
գոհը դարձաւ 1915ի ահռելի եղեռնին, որ դիւային ծրագրի մը համե-
մատ տեղի ունեցաւ — ԻՍՊԱՌՈՒՆՆԵՐՈՒՄԸ ԶԱՅՈՒԹԵԱՆ:

*Գնդապետին երկար պատմեց ջարդերու եւ գոյամարտներու մա-
սին, թէ ինչպէ՞ս իր հայրն ալ Ֆրնտըճագի գոյամարտին գոհ զնայ,
եւ կրկնեց.*

— Պարոն գնդապետ, դուք որ քաղաքակրքութեամբ երկրի մը գա-
ւակներն էք, բսէ՛ք, պետութիւն եւ օրէնք կա՞յ այս երկրին մէջ. պե-
տութեան դէմ դաւանանութի՞ւն է մեր այս արարքը, որ չմեռնելու եւ
ապրելու մարմաջով միայն կը տապկուինք, եւ կամ կը ձգտինք մահ-
ուրնէ պաշտպանելու, սպանդանոց առաջնորդուող մեր հայ ժողո-
վուրդը, կիներն ու մանուկները, որոնք՝ կարաւան առ կարաւան
սպանդանոց կ'առաջնորդուին, անոնց պաշտպան տէրերը, սիրելիները

պարաններով եւ շղթաներով կաշկանդուած դէպի գերեզման առաջ-
նորդուելի վերջ :

Գնդապետը խոր մտածմունքներու մէջ կ'իյնայ, ապա կը խրա-
խուսէ եւ յաջողութիւն կը մաղթէ, եւ միաժամանակ կը խոստանայ
իր կարելին ընել իրենց օգտակար եւ օժանդակ դառնալու համար :

Այս տեսութեամբ է որ գնդապետը կը ծանօթանայ մեր հայդուե-
ներուն եւ կապ կը հաստատէ Զէյթունցի Արթինի հետ, որ ի շարս
ւտար լեզուներու, գերմաներէնի ալ հմուտ էր. ի վերջոյ զայն կը
համոզէ որ՝ իբր թարգման՝ իր հետ մեկնի Պոլիս եւ պաշտօնավարէ
Լիման Փօն Զանաէրսի սպայակոյտին մէջ : Վերաւոր Շաւարշին ալ
հարկաւոր վաւերաթուղթեր տալով կէօք Բունարի գերման հիւանդա-
նոցը կ'ուզարկէ դամանուելու համար :

Այս հանդիպումէն վերջ՝ գերման մտայնութիւնը կը բարելաւուի
դէպի Հայերը, որոնք նախապէս թուրք համոզումներով տարբեր
հաւատք մը ունէին «ըմբոստ Հայոց» հանդէպ :

Այսպէսով վերոյիշեալները՝ կարող կ'ըլլան ինքզինքնին պաշտ-
պանել եւ սոկալ մինչեւ Միջագետքի դրաւումը Դաշնակիցներէ : Այդ
ժամանակ է որ՝ անոնք յաղթական մուտք կը գործեն հոն, հայութեան
խանդավառ ցոյցերուն առարկայ դառնալով :

Վերոյիշեալ գլուխի արձանագրութեան համար ուսումնասիրած
էինք «Կարմիր դրուագներ հերոսներու կեանքէն դիրքը, հեղինակ
Առաքել Քէչեան, հատարակուած ի Ռումանիա, որ քաղուած է գե-
րակատարներու բերնէն, ինչ որ անուններու եւ վայրերու արձանա-
գրութիւնը ցոյց կուտան այդ ճշմարտութիւնը :

ԽՄԲԱԿԱՆ ԵՒ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՀԱՅ ՇԵՐՈՍԱԿԱՆ ՆՄՈՅՇՆԵՐ

Մեծ եղևոնի առթիւ տեղի ունեցող զոյամարտները, որոնք
գանդուածային կերպով տեղի ունեցած են վերոյիշեալ կերպով ար-
ձանագրեցինք : Նոյնպէս տեղի ունեցած են խմբական եւ անհատական
բաղմաթիւ զոյամարտներ տաճկահայ տերիտորիայի կամ սպանդա-
նոցներու զանազան վայրերուն : Անոնց իբր թարգման, գրի կ'առնենք
քանի մը նմոյշներ միայն՝ հետեւեալ կերպով .—

Շաւարշ վարդապետ, Թողաթի առաջնորդը, որ երբ չորս դահիճ-
ներու հսկողութեամբ՝ կառքով սպանդանոց կ'առաջնորդուէր, հաս-
կըցաւ իրողութիւնը որ՝ ոչ պատերազմական առեան կը տարուի եւ
ոչ ալ արտք, Ուրֆա կամ Տիգրանակերտ :

Հետեւաբար՝ երբ քաղաքէն դուրս հանուեցաւ, եւ քաղաքին վե-
րեւ գտնուող կամուրջը հասաւ, դիրքը յարմար նկատելով ինքզինքը
յանկարծ կառքէն դուրս նետելով անոր կամարներուն տակ ապա-
տանեցաւ, եւ խաչի փոխարէն տասնոց արագահարուածը հանելով

կուտի ճակատ յարդարեց իր ոճրադործներուն հետ եւ նահատակուեցաւ :

Թողաթի արթուն եւ քաջ հովիւը իր հերոսական մահով հասկըցնել ուղեց իր հօտին թէ՛ Հայոց կեանքը վտանգի տակ է, պէտք է ոչխարի պէս սպանդանոց առաջնորդուիլ, այլ պէտք է ակն ընդ ական նահատակուիլ :

Չգիտենք թէ՛ եթէ ոչ ժողովուրդը, գոնէ՛ տարիներէ ի վեր յեղափոխութիւն քարոզած, եւ իբր այդ պատրաստութիւն տեսած՝ կուսակցական ղեկավարներէն նմոյշ մը իսկ ինչո՞ւ չերեւցաւ, որ «պահպանողական կղեր»էն օրինակ առնելով իր պարտականութեան գլուխը դանուէր, փոխանակ՝ «չքանայու» :

Երբ Թողաթը իր լեռնային եւ անտառուտ դիրքերովն ու յարմարութիւնովը ինքնապաշտպանութեան եւ դոյամարտի լուսադոյն ասպարէզը կը ներկայադնէր՝ քան Շ. Գարահիսարը, Ուրֆան, Վանը, նոյնիսկ Սասունը :

Ո՞վ չի յիշեր հանրածանօթ «Քէօր օղլու»ն, որ այդ շրջանին մէջ դործած եւ հռչակ ստացած է էյվազի օժանդակութեամբ, որ Հայ մըն էր : Երկրորդ՝ այդ շրջանները մեծամասնութեամբ յոյն, հայ, չէրքէզ, ալեւի ըլլալով, անոնց օժանդակութիւնն իսկ կարելի էր ապահովել, տապալելու համար «բաժանեցես զի տիրեսցէս»ի թուրք բռնապետական դարաւոր ոէժիմը, երբ ան առաջին ընդհ. պատեւազմի հոգերով էր ծանրաբեռնուած :

Օր. Գոհարիկ Մարգարեան Ուղունլուցի (Եողկաթ). — Երբ Ուղունլու գիւղը կը գինաթափուի, իր մեծաւորներն ու գէնք բռնող երիտասարդութիւնը սպանդանոց առաջնորդուելով կ'անէացուին, կարգը կուզայ տկար արարածներուն :

Որով՝ դժբախտ առաւօտ մը, ժանտարմաները կը շրջապատեն գիւղը, գինու եւ խարազանի սպանալիքով ամբողջ բնակչութիւնը դուրս կը հանեն, գէպի «աքտը», գէպի Տէր-Չօր, անէացնելու համար դանոնք :

18 ամեայ Գոհարիկ՝ տեսնելով բռնութիւնը, ծեծը, քաշկոտութիւնը, բռնարարութիւնը, չուղեր հեռանալ հայրենի ծննդավայրէն : Հետեւարար գիշերուայ մութին՝ առիթէն օգտուելով, կարաւանէն դուրս կուզայ, ապաստան գտնելու համար, եթէ ոչ թալանի թուրք վոհմակներով ողողուած իր ծննդավայր գիւղը, գոնէ անոր մօտակայ ծանօթ քարայրը, ուր շարաթ մը կարող կ'ըլլայ թաքնուիլ, գիշերը մթութենէն եւ այգիներու թաւուտներէն օգտուելով 300 մեթրի վրայ գտնուող գիւղը կը մտնէ, ուտելիք կը ճարէ, ինչպէս նաեւ պահուած սուր (եաթաղան) մը, որով կերպով մը ինքզինք գինուած ալ կը դզայ, ի հարկին իր կեանքը թանգ ծախելու համար : Թուրք խուժանին հասկածը արթնայով, օր մըն ալ պաշարելու կ'ելլեն քարայրը բիրելով, կացիններով եւ դանակներով :

Գոհարիկ կը զգայ որ մահու կենաց վայրկեանները կը մօտենան, հետեւաբար իր ուժերը հաւաքելով եւ սուրը շողացնելով քարայրէն դուրս կը նետուի ու վազրի նման կը յարձակի խուժանին վրայ, որոնք անակնկալի դալով այդ տարօրինակ կին հերոսի առաջ, որ ձեռքերնին կապուած հայ «սէրսէմ ալայի»ներուն չէր նմաներ, մահու դէմ մահ կը սպառնար: Հետեւաբար՝ ոչ միայն ետ կ'ընկրկին, այլ եւ կը սկսին նահանջել:

Գոհարիկ աւելի ուժ առած՝ կը հասնի ետեւնուն եւ կը սկսի քանի մը հողի գետին փռել, բայց ահա հրացանի զնդակով մը ինքն ալ կը զլտորի մահացու կերպով, յաղթութեան եւ վրէժի ժպիտը դէմքին:



Տեղակալ Մեսրոպ Քաջրերունի (Պոլսեցի) — Դիմա՛ցս է ան. ճկուն ու ճարպիկ, թուրք հետեւակ տեղակալի համարդեատուր:

Հարտ ու քաջազն: Ասպետական կեանքի մը՝ տիրական կեցուածքովը — դեռ շատ երիտասարդ — կենսուրախ արեւ մը:

Մեսրոպ Քաջրերունի՝ բնիկ Բաղէշցի: Հայտնիպար ծանօթ Պօղոս պէյ Քաջրերունիին անդրանիկ զաւակը: Պզտիկ հասակէն Պոլիս դաղթած, հոն ուսած, հոն սնած: Թուրք Հարպիլէի զինուորական վարժարանին է՛ն փայլուն շրջանաւարտներէն, պահեստիներու մարդիչ ուսուցչի պաշտօնը կը վարէր ձեռնհաս կարողութիւններով: Ընդհանուր աշխարհազորը պատերազմին հետեւակ տեղակալի աստիճանով, Չանաք-Գալէի մեծ կռիւներուն դորձօն մասնակցութիւնը բերած, եւ իբր գովելի յանդուզն քաջութիւններովը զընահատանքի արժանացած էր:

Քաջրերունի Չանաք-Գալէի մէջ ծանրօրէն աջ թռքէն կը վիբաւորուի, կ'իյնայ կիսամեռ հիւանդանոց:

Սոյն վտանգաւոր կացութենէն հազիւ թէ ազատուած, ապաքինման երեք ամիս արձակուրդը Մեսրոպ կ'անցնէ Կ. Պոլիս:

Վրայ կը հասնի չարազէտ դոյժը, դաւառի հայութեան տեղահանութիւնը՝ դէպի՛ սպանդ...: Մեսրոպ այդ պահուն կը մոռնայ դեռ իր բաց վէրքերուն կոտտացող կծու ցաւերը, զինքը՝ ներսէն կը յօշոտէր հիմակ աւելի հողեկան՝ զերազանց ցաւ մը, անդարման կարելէր վիշտ մը, որ չիկաթոյր խարանի մը պէս՝ իր ներսը սկսած էր ճենճերիլ...: Իր ծնողքին, իր ընտանեկան, սրբափայլ նուիրական

ճախին արմատախիլ խորտակումը, վերելայր շրջած էր իր էութիւնը: Զինուորական հնազանդ, կամակոր հոգին ապստամբած էր այլեւս...:

Մ. Քաջբերունի, այդ միջոցին պատերազմական ատեանին նախազան արիւնարբու գազանատիպ էնվերին կը յղէ գրութիւն մը որպէս բողոքադէր, զնկելով անոր մէջ, իր հոգւոյն տրտունջն ու մրմունջը եւ կուտայ դասը սպաննացայտ — արգարութեան, մարդկութեան եւ խղճմտանքի բանիմաց օրէնքներուն — շեշտելով հետագայն.

« Եթէ մեզմէ կը սպասուի մայր հայրենիքի փրկութիւնը, հապա մեմք որմէ՞ պիտի պահանջեմք մեր ծնողքին՝ կեանքին, ինչքին եւ պատուին, անառակելի պապախուրթիւնը, եթէ ոչ՝ այն տէրութեան, որուն համար կը կռուինք... »:

Ահա թէ ինչպէս եւ ո՛ր պարագային, Հայը հարկադրաբար ակամայ յեղափոխական եղած է միշտ...:

Բարձրէն եկած հրամանին վրայ Մեսրոպ անմիջապէս կը հեռացուի Պոլսէն՝ հսկողութեան տակ առնուած, զէպի՛ արիւնախում Մուամմէրին քովը, զէպի Սերաստիոյ Հայերուն գլխաւորագոյն պրկանքի ղեկարանը...:

Հայտար Փաշա: Մեկնումի առաջին ազգանիշ: Ու վայրաշարժը կը սուլէ խժալուր:

Մեսրոպ հսկողութեան տակ, կառաչարին մէկ պատուհանէն դուրս կախուած, անհոգ, ժպտերեան կը բարեւէր, զինուորական «թէմէննա՛ն»ներով... Իրեն ողջերթի եկուորներուն որոնք տխրազէմ սրտերնին դող զինքը կը գիտէին:

Ուղարկներուն մէջն էր, իր ծնողքին կողքին կանգնած, ճիշդ զէմը Մեսրոպին սիրեցեալ խօսեցեալը, իր համեստափայլ, մանկունակ հոգիովը, ամօթի խայծովը շառաղնած այտերը, հայ կոյս մը, անունով Մատէն, արդի ծանօթ գրագիտուհի Մատէն Եսվէրը: Մեկնումի երրորդ սուլումը: Հազիւ երեք վայրկեան մնացած եւ ահա՛ պիտի մեկնէին:

Մեսրոպ զգաց վերստին իր անհպելի, պղատոնական, միւսոնուած անդրանիկ սիրոյն խողտումի գերակայ խռովքը իր անեղծ սրտին մէջ...: Երբա՛լ ու չվերադառնալ...:

Կը հասնի Սերաստիա, հոն դարձեալ պաշտօնի կ'անցնի իր զինուորական աստիճանի բերմամբ, կը սկսի երեւութապէս իր գործին եւ պարտականութեան, սակայն Սերաստիոյ զարհուրելի եղեռնը, որ իր աւերը տարածեր էր ամբողջ շրջանները, գազանութեամբը տեղւոյն կուտակալ գազանաբարոյ Մուամմէրի, իրեններուն, հայ ցեղի անպաշտպան եւ անմեղ զոհերու ողջակիզման, բնաջնջման թարմ արեան թարմ գոլորչին, կը մթազնէր իր կայծակնացայտ աչերն, կը պրկէր իր երիտասարդ անզուսպ սիրտն ու հոգին կը դալարուէր, կը

մանջէր ինքն իր մէջ: Օր մը դուրս թաւ վերջնականապէս վանդա-
կէն, իր նման 12 առիւծներու ընկերակցութեամբ, զինուած եւ ուխ-
տած, ի խնդիր իր նահատակ ցեղի վրէժխնդրութեան եւ ազատու-
թեան:

Մենքու սարերն էր այլեւս, իր խումբով, իր նմաններով, ինքն
էր այլեւս իր աչքն ու տիրականը, կեանքի զնով զէնքն ու թուրը
բարձրացուցեր էր իր ցեղի թշնամւոյն դէմ, թէկուզ թէ ահաւոր,
բայց ան վճուեր է մեռնիլ ազատ, ազատ սարերուն, բաց դաշտերուն,
եւ երբեք կապուած, մութ բանտերուն մէջ կամ կախաղանի վրայ:

Այսպէս քանի մը շարաթներ սարսափ սփռեց Սեբաստիոյ նահան-
գին եւ օր մըն ալ առիթը յարմար տեսնելով իր ընկերներով ուղղուե-
ցաւ դէպի կովկասեան սահման, պատուել անցնելու համար թուրք-
ուստական ռազմաճակատը: Ռուսական բանակը Երզնկան արդէն
դրուած էր. թուրք բանակի հրամանատար Վէհիպ փաշան կեղծոն
հաստատած էր Սու Շէհրի:

Մեսրոպ, որ իր խումբով պիտի անցնէր Սու Շէհրիի շրջանով
դէպի ռազմադիժ, անձանօթ էր այդ վայրին եւ դիրքերուն, որով
աւա՞ղ, չկարողացաւ ժամանակին անառիկ բարձունք մը կամ դիրք
մը դրուել մութին, որովհետեւ դիշերները միայն կը յառաջանային,
խիկ ցերեկները, կ'ապաստանէին:

Լոյսը բացուեցաւ, Մեսրոպի խումբը չկարողացաւ հասնիլ լոյսէն
առաջ ապահով դիրք մը, որով Սու Շէհրիի բաց դաշտին վրայ
նշմարուեցաւ օր ցերեկով, տեղւոյն վրայ վխտացող թուրք զին-
ուորներէն:

Վերջին կենաց եւ մահու ժամը հնչած էր. թշնամւոյն հրացան-
ները սկսան որոտալ իրենց վրայ, մեր Ֆետայիները մտան դիրքերը,
Հայու պատականութիւնն, տղամարդու կորովնին ցոյց տալու հա-
մար այդ անհուսաար ռազմադաշտին, թշնամու արագահարուած-
ներն ու թնդանօթներն ալ սկսան որոտալ, գոռալ ու կրակ թափել
մեր բուռ մը մարտիկներուն վրայ: Մահը մահ էր, պէտք էր ար-
ժեցնել ինքնապաշտպանութիւնն ու պայքարը. այդ լիովին կատարե-
ցին հայ քաջերը տապալակելով, հուրի, ծուխի եւ թնդանօթի հար-
ուածներով քար ու հողի խմորումին մէջ, խլելով բազմաթիւ կեան-
քեր թշնամու շարքերէն, առանց ընկրկումի մինչեւ որ վերջ գտաւ
իրենց փամփուշտն ու կեանքը այդ երկրային դեհենին զարհուրելի
դաշտին վրայ:

Լսեր էր վերջնականապէս Մեսրոպի դիրքի որոտը զնդակին ու
դոռոցն ճանխնայ զարկէքձի. խաղաղ դէմքերով, ուրախ աչքերով
գիակներ կը հանգստանային քով քովի, լիուրի կատարուած պարտա-
կանութեան մը դոհունակութեամբը առլի:

Յարգա՞նք ու պատիւ. հերոսական մահով նահատակուող անու-
րեք աճիւններնուդ:

Նման հերոսական խումբեր եւ անհատներ բազմաթիւ կերպով՝ արձակահայ սպանդանոցներու զանազան շրջանները նահատակուեցան հայ հերոսական մահով: Կը ցաւինք որ բոլորին ալ արժանի յիշատակութիւնը արձանագրելու կարելիութիւնը չունինք:

Մեծ եղեռնի առթիւ տեղի ունեցած հայ գոյամարտական շրջանը՝ վերոյիշեալ յիշատակութեամբ կը փակենք, խոնարհելով այն բոլոր նահատակներու աճիւններուն առաջ, որոնք ինկան գոյամարտի զանազան դաշտերուն կամ ձորերուն:

Ներողութիւն խնդրելով այն բազմաթիւ հերոսներէն, որոնք մասնակից դարձան վերոյիշեալ կամ մասնակի գոյամարտներուն, եւ որոնց՝ յիշատակութեան արժանի անունն ու դորձունէութիւնը առանձինն արձանագրելու կարելիութիւնը չունեցանք, նահատակներ եւ հերոսներ՝ որոնք ատամն ընդ ատամն կուուեցան իրենց դահիճներուն դէմ:

Սոյն հրատարակութիւնը՝ ինչպէս զբքի առաջին էջին յիշատակուած է, թող բոլորին ալ անմահ յուշարձանը դառնայ:

Խ Ո Ր Շ Ր Դ Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ապրիլեան եղեռնի օրերուն տեղի ունեցող հայկական գոյամարտները վերոյիշեալ կերպով է որ տեղի ունեցած են, որոնցմէ եւ ոչ մէկը միւսին օգտակար կարողացած է ըլլալ, զրկուած ըլլալով հազարազակցական կարելիութիւններէ:

Անոնցմէ եւ ոչ մէկը համազգային կամ կուսակցական նախապատրաստուած որոշ ծրագրի մը կամ դորձունէութեան մը արդիւնքը եղած է:

Այդ օրերուն՝ հայ ժողովուրդի անունով Պոլիս կամ կեդրոնական քաղաքները նստող, պատիւ եւ ամսական վայելող երեւութապէս՝ հայութեան բարօրութեան կամ ազատութեան հոգսերով զինուած կուսակցութիւնները քուն մնացին, «չքացան» Հայու դահիճներու դորձունէութեան ի տես, նոյնիսկ բարեկամութիւնին պահեցին, հաւատարիմ մնալով անոնց հետ, մինչև որ հող ու մոխիր դարձնել տուին իրենց ազատագրելիք Հայաստանը, որուն համար՝ այնքան ցոյցերու, կռիւններու եւ ջարդերու տեղի տուեր էին, եւրոպական դռները զարկեր էին եւ զազանին սուր ու ատամ սրել տուեր էին, յեղափոխական բեմ բարձրացած օրերէն ասդին:

Սոյն տգիտութիւնն ու ձախողութիւնը պարզ անոր համար որ այդ ղեկավարները Փանջունիներէ եւ վարժապետներէ կազմուած էին եւ հակառակ այդ ճշմարտութեան, կարողացած էին խուժանաւարութեան գլուխը գտնուիլ: Անոնք զուրկ էին պետական փորձառութենէ եւ զինուորական կրթութենէ որ՝ նախապայման է ազատագրա-

կան ղեկավարի մը համար, պայքարի դաշտին՝ կամ ուղղմարեմին համար, եւ ոչ թէ սալոնի բեմի համար:

Այս առթիւ յիշենք քանի մը նմոյշներ՝ տգիտութեան, անտարբերութեան, ցնորամոլութեան եւ ուրացութեան:

Տաճկահայոց պատրիարքը՝ անտեղեակ ներքին դաւառներու հրդեհէն ու դժոխքէն, որուն մէջ կը տապկուէր իր հովանաւորած հօտը, տեսնելով միայն իր քթին առջեւը, Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած ձերբակալութիւնները, կը ներկայանայ Թալէաթին եւ կ'ըսէ.

— Փաշա՛, այս ի՞նչ նշանակութիւն ունի Հայոց հանդէպ Ձեր բռնած գիրքը:

Փաշան կը պատասխանէ.

— Փաթրիկ էֆէնտի, դարմանալու ոչինչ կայ. ինչ որ ցանցիք այն կը քաղէք: Այժմ կարգը մերն է, եւ եղածն ալ որոշ ծրարքի մը համեմատ է որ տեղի կ'ունենայ. դացէք հանգիստ տեղերնիդ նստեցէք, եւ պետութեան դործերուն միջամուխ մի ըլլաք, քանի որ պատերազմի մէջ ենք:

Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսը կը յայտարարէ.

— Պետութեան հրամանին դէմ մի կենաք, դէնք եւ զինուոր յանձնեցէք կառավարութեան առ ի փոքրագոյն շարիք:

Իսկ երբ մեծագոյն շարիքը տեղի ունեցաւ, Կիլիկիան իր ժողովուրդով եւ հազարամեայ յիշատակներով հող ու մոխիր դարձաւ. երբ այդ մոխրի վրայ ինքը ողջ մնալով լաց եղաւ, հարց տրուեցաւ իրեն.

— Վեհափա՛ռ, Կիլիկիոյ, Հաճնոյ եւ Ձէյթունի քաջ ժողովուրդը ինչո՞ւ զինաթափութեան հրաւիրեցիք:

Վեհափառը պատասխանեց. — Սխալեցայ, չգիտցայ:

Կուսակցութեան մը «բանիմաց» ղեկավարներէն Ակնունի, մահուան կարաւանի ճանապարհին հարց կուտայ իր ընկերներուն.

— Արդեօք լուր ունի՞ մեր ընկեր Թալէաթը այս անկարգութիւններէն. պէտք է լուր տալ, եղբա՛յր:

Վանի դոյամարտի նախօրեակին, յեղափոխական զինու ուժի ղեկավար Իշխան, նոյն տգիտութեամբ եւ անտարբերութեամբ շմորած, ձէվաէթի հրամանով եւ ոստիկաններով Շատախ կ'ուղղուի հոն իր դոյամարտը մղող Շատախցին զինաթափութեան հրաւիրելու համար ի հեճուկս սճրագործ կուսակալի: Սակայն ան՝ իր խելար անելիքին չհասած, ճանապարհին ոստիկան ընկերներէն կը խողխողուի Հիրճ գիւղին մէջ:

Վարանդեան իր «Սերաստացի Մուրատ» հրատարակութեան մէջ, էջ 220, կը գրէ. — « Հայ զինուորը (Մուրատ) չէր փախչեր մեղկ, վեհերոտ փոքրոգութեամբ, նա չէր լքեր ուղմաղաշտը՝ կրկնելով — Մենք պատճառ չըլլանք ժողովուրդը կոտորել տալու, հեռու մնանք դոյամարտէ, թաքնուինք, չքանանք, որովհետեւ քաղաքացիական

(պուևաղցապա) պարաքը այդպէս կը թելադրէր իրեն ք :

Ահա թէ ինչո՞ւ Սուրառ աստարբար ու լուռ աղանատեսը եղաւ Կարաչոսարի գոյամարտին, ինչպէս նաեւ Սերաստրոյ Հայուրեան բեաշնչուարն :

Պոլսոյ մտաւորականներու ձերբակալութեան օրերուն Վարդգէս՝ իրբեւ անկեղծ բարեպա՛մ՝ Թալէաթին կը ներկայանայ եւ կ'ըսէ .

— Փաշա՛, ի՞նչ նպատակի կը ծառայեն Հայոց հանդէպ բռնուած ս.յս ձեռնարկները :

Թալէաթ կը պատասխանէ .

— Ինչ որ ցանկեղբ այն պիտի հնձէք. երէկ դուք Եւրոպացիներու միջոցաւ առանձին Հայաստան ստեղծել կ'ուզէիք, ի վնաս մեզի, իսկ այսօր ալ մենք կ'ուզենք միաձույլ Թուրքիա մը ապահովել ձեզ նման պալարները նշգրահելով, քանի որ առիթը մեր ձեռքն է այժմ :

Վարդգէս գէշ կը ցնցուի եւ կ'ըսէ .

— Ուրեմն Սուլթան Համիտի դո՞րժը պիտի շարունակէք :

— Այո՛, պատասխանելէ վերջ՝ Թալէաթ կը շարունակէ .— Բան մը որ քաղաքականութիւն է, Վարդգէ՛ս, թրքական շահը ինչ որ կը պահանջէ այն պիտի ընենք :

Ի վերջոյ՝ Վարդգէս ուրանալով իր կոչումը՝ միայն իր անուշ կեանքը փրկելու համար կ'ըսէ .

— Աման, փաշա՛, դունչ ինձ իննայէ . այսքան բարեկամութիւն ունինք, մանաւանդ հիմա ես առջի Վարդգէսը (յեղափոխական) չեմ . ամուսնացած եմ, կին զաւակ ունիմ . մեղքցիք անոնց, եթէ վտանգ կայ իւձի համար, ըսէ՛ հեռանամ :

Թալէաթ՝ թերեւս Հայրենասիրութեան պայմանը սորվեցնելու համար Վարդգէսին՝ կ'ըսէ .

— Ասիկա հայրենիքի վերաբերեալ խնդիր մըն է, Վարդգէ՛ս, անձնական կապն ու բարեկամութիւնը տեղ չունին հոս . դուն պէտք է որ ըմբռնես ասիկա :

Ի վերջոյ՝ անկեղծ բարեկամ Թալէաթ՝ Վարդգէսին վրայ գթալով կ'ըսէ .

— Ինչու մի կենար, մեկնէ՛, Վարդգէս :

Վարդգէս կը բաժնուի Թալէաթի ձեռքը համբուրելէ վերջ :

Համբոյրի տաք զգացումը սրտին՝ Վարդգէս դարձեալ չի հաւատար ընկեր Թալէաթի անկեղծ խօսքերուն, եւ կը մնայ Պոլիս, յուսալով որ՝ իրկուն, առտուն Եւրոպացիները պիտի գան ու ազատեն թէ՛ զինքը թէ՛ իր ժողովուրդը Թալէաթի արիւնոտ ձեռքերէն :

Դժբախտաբար՝ մինչեւ Եւրոպացիին գալը, ինքն ալ, իր ժողովուրդն ալ ինկան վերջնականապէս դահիճի հարուածին տակ, որոնց գիտկներն իսկ անթաղ մնացին մշտական, որովհետեւ սպասուած քրիստոնեայ Եւրոպացիին գալէն վերջն ալ Թուրքը աւելի սիրուեցաւ քան թէ Հայը, որովհետեւ Թուրքը սեւուկ աչեր ունէր — Մուսալի

բարիւղը կար, որ անփոխարինելի շահ մը կը խոստանար իրենց հետեւաբար գեթուար շեղաւ ուրանալ Լօզանի դաշնագրով Հայոց մարտիրոսազրուեթիւնն ու իրաւունքը:

Տաճկահայկական ահաւոր եղեռնի եւ անէպցումի պատասխանաառուութեան սեւ մուրէն խուսափիլ փորձողները՝ անհատ կամ կազմակերպութիւն՝ ի հարկէ պիտի ըսեն:

— Վերոյիշեալ յայտնութիւնները արժէք չեն ներկայացներ, իրականութեան հակասող լօջօներ են, քանի որ պաշտօնական հանգամանք կամ արժէք չեն ներկայացներ:

Պաշտօնական կամ անպաշտօն՝ վերոյիշեալ յայտնութիւնները իրականութիւնը փաստող խոստովանութիւններ են, անոր համար որ՝ հոլովուող վէպերը զանոնք կը վաւերացնեն, եւ պատասխանատուութենէ խուսափողներուն որեւէ արդարացուցիչ իրաւունք չեն ձգեր:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ՔԱՆԻ ՄԸ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԼ

Մ Ո Ւ Շ Ե Ղ Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Ի Յ Ո Ւ Շ Ե Ր Է Ն

Հայ ազգային ազատազրութեան վերադարձումը, կուսակցութեանց ծնունդն ու գործունէութիւնը, հայկական ջարդերն ու մեծ եղեռնը, կամաւորական շարժումներն ու անոնց ողիտականները; ինչպէս նաեւ հայկական գոյամարտները կարողացանք որոշ շափով լուսարանել: Բոլորած եղանք հայ ազատագրական գործունէութեան շրջան մը որ յօնք շինելու տեղ աչք հանեցինք. ձախողանք մը՝ որուն ծանրակշիռ պատասխանատուութիւնը կարելի է վերադրել նախ հայութեան կամ կուսակցութեանց խակ ղեկավարութեան, երկրորդ՝ թուրք դահիճի անմարդկային վայրագութեան, երրորդ՝ եւրոպական գիւանազիտութեան շահամուլ խաղերուն:

Մեր վերոյիշեալ արտայայտութեանց վաւերականութիւնը առաւել եւս հաստատելու համար տեղ կուտանք, նաեւ Ատանայի առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսի յուշերէն քանի մը հատուածներու, որ յեղափոխութիւնը շեփորող՝ պահպանողականութիւնը դատափետող մը եղած է, ձաղկելով ազգային պատրիարքարանի եւ երեսփոխանական ժողովի սուլթանականութեան հլու ընթացքը ի վերջոյ՝ դատափետած է նաեւ հայ յեղափոխական կուսակցական ղեկավարներու հակազգային գործունէութիւնը:

«Հայկական Մղձաւանց» հրատարակութեան, «Յեղափոխութեան Ծնունդը» վերնագրին տակ, էջ 27, կը գրէ. —

« Իթիբիհատի հայաջինջ քաղաքականութեան ծրագրին գործադրութեան անընդհատ շարունակութիւնը, խոստացուած բարեկարգութիւններուն գործադրուած չլլալու պարագան, եւրոպական գիւանազիտութեան հակամարդկային պողպատէ սառնութիւնը եւ

Հայ տառապանքին օր ըստ օրէական աճումը, միակ դրդապատճառը եղան Հայ յեղափոխութեան:

« Հայ ժողովուրդը՝ կամայ ահամայ եւ առանց ուզելու ընդդրկեց յեղափոխութիւնը, իբրեւ իր վերջին փրկութեան լաստակը, եւ եթէ կան մարդիկ, որ յեղափոխութիւնը յանցանք մը կը նկատեն, այդ յանցանքին պատասխանատուութիւնը թող երթան փնտռեն թուրքերուն եւ Եւրոպացիներուն մօտ. որովհետեւ՝ անոնց ցոյց տուած Հակամարդկային վերաբերումէն ծնաւ այդ շարժումը:

« Հայը՝ ի բնէ խաղաղ, զարգացումի ընդունակ, երբեք պիտի չյօժարէր իր ապահով երջանկութիւնը, եթէ ունենար, վտանգի ենթարկել յեղափոխական արկածախնդրութիւններով... »:

Էջ 53ին.— « Թուրք կառավարութիւնը տեսնելով Հայութեան զարթումը՝ սկսաւ Հալածանքի. դիմեց իսլամական նուիրական ջարդին... »:

Էջ 54ին.— « Քրիստոնեայ Եւրոպան՝ առաւել ընչաքաղց քան թուրքը, Հաւասարապէս պատասխանատու է մեր ջարդերուն, որ աւելի յանցաւոր է քան թուրքը: Թուրքը՝ ջարդելէ, քանդելէ, պղծելէ եւ սուեւանդելէ զատ՝ բան մը ընելու կարողութիւնը չունի, մինչդեռ ամենազօր Եւրոպան՝ կրնար այս աղղը փրկել՝ ու չըրաւ... »:

Էջ 28ին.— « Հայկական յեղափոխութիւնն ալ՝ առաւել կամ նուազ չափով, կորսնցուց իր բնականոն վիճակը այն օրէն, երբ յեղափոխութիւնը ղեկավարելու գործը ստանձնեցին՝ տառապանքի շրջանակէն դուրս ապրող կարգ մը ռուսահայ մտաւորականներ, որոնց ձեռքին տակ՝ Հայ յեղափոխութիւնը արուեստականացաւ, եւ իր բնգովումի զոյութիւնը ջանաց պարտիկել կուսակցական օրկաններու գրականութեան քուղքի բերդերու ետին... »:

Էջ 85.— « Թէ ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը վոյքփաս ըրաւ, եւ զնայ միացաւ Իթթիհատի: Մենք բառ մը չենք խօսիր այդ մասին. մէջ կը բերենք միայն՝ Արշակ Զօպանեանի կուռ տողերը, հրատարակուած « Անահիտ »-ի մէջ (1908 թիւ 1-4 էջ 44-47): -

« ... Փարիզի վերջին Քոնկրէին մէջ սպաննուեցաւ Հայկական դատը, որ Ահմէտ Բիգայի համար եղաւ յաղթանակ մը: Ազգային ձգտումներով առաջնորդուած դաշնակցական վարիչները՝ «Ազգ, ազգասիրութիւն» աւելորդ բաներ յայտարարելով, Հայ, քիւրտ, թուրք՝ բոլորն ալ «մարդ ու բնիկ» ճանչցան եւ պայքարիլ ուխտեցին՝ ոչ թէ մէկ ցեղի (Հայու)՝ այլ եւ ամբողջ թուրք Հայրենիքի բարօրութեան համար: Ակնունին՝ Իւմանիքէի մէջ արտասպել ատաւ Տաճնոյ Սերոբին եւ գաւակներուն լուսանկարը իբր քուրք էայ յեղափոխականներու խմբակար մը...: Ո՞րն է թուրքը առնց մէջ, Տէր Աստուած, երեքն այ նահատակուեցան թուրքին դէմ կոռույով ու թնդանօթի բռնուելով... Այս սրբապղծութիւնը կատարուած էր բնկերվարութեան անունով... Իթթիհատը իր յաղթանակը տարած

էր Դաշնակցութեան մեղսակցութեամբ, և պէտք էր անհրաժեշտօրէն
սպասէինք անոր արիւնոտ դրուագներուն:

« Զօրավար Շէրիֆ փաշա՝ կանուխէն մատնանշեց Իթթիհատի
Հայաջինջ քաղաքականութիւնը, ցաւ յայտնելով միաժամանակ թէ՛
այդ ազգային բնաջնջումի գործադրութեան կը մասնակցի Հաջ
յեղափոխական կուսակցութիւն մը »:

Էջ 93. — « Պրն. Ակնունի՝ հովանաւորուած Իթթիհատին, երբ
ժողովի մէջ՝ պատրիարքական տեղապահը համերաշխութեան յոր-
դոր կը կարդար, մերժեց անոր հանդամանքը, ոչ միայն պարզ
քաղաքացի ճանչցաւ զայն, այլ և հարուածեց անոր հեղինակութիւնը
և քանդեց համերաշխութեան ազգային ոգին, և սկզբունքը՝ յայ-
տարարելով:

— « Մենք չենք ուզում պղտորուել »:

« Այդ վայրկեանէն սկսեալ՝ պատրիարքարանի ազգային հեղի-
նակութիւնը նշաւակ եղաւ Դաշնակցութեան յարձակումներուն,
սոսնձութիւններուն և բռնարարութիւններուն:

Երեսփոխանական ժողով, վարչութիւն և պատրիարքարան՝ ա՛լ
չկրցան զբաղել ազգային խնդիրներով, ինչ որ Թուրքին հաճոյք կը
պատճառէր:

« Իզմիրլեան Սրբազանի պատրիարքական ուխտին օրը, Պրն.
Ակնունի՝ իր դաշնակ-իթթիհատի հանդամանքովը սա բաւերով
խօսեցաւ:

— « Սրբազան, դուք այստեղ պատրիարք ընտրուեցաք, վաղն
ու էջմիածնի մէջ կաթողիկոս պիտի ընտրուիք: Հոն դէմ առ դէմ
պիտի գաք, Հայերը հարստահարող, Հայերը փնացնող կառավարու-
քեան մը, բայց չվիատիք, սիրտ առէք, որովհետեւ՝ այնտեղ էջմիածնի
հայրապետական գահուն կողմին կանգնած պիտի գտնէք դաշնակցա-
կան բանակը »:

« Երբ պատրիարքարանի հաւատարիմ մարդոց վրայ բռնութիւն-
ները սաստկացան, Հմայեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեան՝ ընդհանուր
ժողովի մէջ դաշնակցականները բազդատելով Քիւրտերուն հետ,
զգուանքով և դայրոյթով մը ըսաւ. — « Ձեռք մը կայ՝ որ մեզ տկա-
րացնել կ'ուզէ. մութ ձեռք մը կայ՝ որ մեզ բզկտել կ'ուզէ, երկու
սարիէ ի վեր աչք բացած չունինք »:

Էջ 99. — « Կարեւորը սա է որ՝ Դաշնակցութիւնը դաւաճանեց
ազգային իշխանութեան և ազգային նուիրական շահերուն, ազգէն
գաղտնի և ազգին կամֆին հակառակ ու ազգին ամուլով պատաս-
խանատու համաձայնութիւն մը կնքելով Իթթիհատին հետ, ամուլ-
թեան դատապարտեց պատրիարքական ազգային հեղինակութիւնը »:

Էջ 100. — « Լոնտոնի Թայմզ թերթը 1910 Յունուար թուականով
կը բնորոշէ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը ըսելով. — «Սոցիալ

դեմոկրատութիւն, դասակարգերու պայքար, հակակղերականութիւն, ժողովրդի միջազգայնականութիւն՝ ժընէվեան բառամթերքը՝ չի յարմարիր օսմանեան երկիրներու պայմանին, դժնդակ է սոցիալիստ ըլլալ այնպիսի տեղ մը, ուր հալածուելիք դրամագլուխ չկայ, կամ դասակարգերու պայքար քարոզել՝ դասակարգի խտիր չիմացող ժողովուրդի մը: »

« Դաշնակցութիւնը երբեք իր ներշնչումները չփաղեց բուն իսկ երկրին գիւղացիներէն ու գործաւորներէն որոնք իր պրոպականտի դաշտը կը կազմէին:

« Դաշնակցականները՝ երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան հետ խօսքը մէկ ըրած, կ'ուզէին պատրիարքարանի իրաւասութիւնը ջնջել, սահմանափակել լոկ կրօնական սահմանին մէջ, եւ տարակոյս չկայ որ՝ ներկայ պարագայիս մէջ, Դաշնակցականի՝ պատրիարքին փաղափական կացութեան հարուած մը տալու ձգտումն ունեցան »:

Էջ 126.— « ... Բաֆֆիններն ու Արծրունիներն անգամ՝ իրենց ազգային իտէալի իրադարձումը չը դանձին, թրքահայ դատի յաջողութեան մէջ, եւ ես կ'ը կարծեմ թէ այս իտէալին պակասը, իր բոլոր հեռանկանքներով՝ յետահայէն կը բացատրէ ուսաստան կեանքի ընդհանրապէս ազգային բարոյական նկարագիրը:

« Ռուսահայերը հայ դատի անունով խօսած են, բայց զայն զգացած եւ ապրած չեն. այդ դատը իրենց ազգային իտէալ ընելու անհրաժեշտ պատմառոներն ու պայմանները պակասած են իրենց »:

Էջ 129.— « ... Յաւով լսած ենք ուսաստան գործիչներու բերնէն հեռուելը.—

« Եթէ մենք տեսնենք, որ ոչ քէ Հայաստանի՝ այլ Արարիոյ մէջ միայն ընկերվարական գործունէութեան հող կայ, մենք կը բողոքեմք Հայաստանը, եւ մեր գործունէութիւնը Արարիա կը փոխադրենք »:

Էջ 136.— « Էմիլ Տիւմէրկ իր « Լ'Արմէնի, լէ մասագոր է լա ֆէսթիոն տ'Օռիան » գրքին մէջ կը գրէ.— « Հայ յեղափոխականներուն մէջ կային կարճամիտ եւ տաքզլուխ մարդիկ, վարպետորդիներ ալ կային: Գերման ընկերվարականներու կամ ուսանիշխանականներու ազդեցութեան սակ, անոնցմէ շատերը տարուեցան յիմարութիւններու եւ ոնիրներու. մարդասպանութիւններ ալ տեղի ունեցան (էջ 65):

Էջ 138.— « 1907ի Ապրիլին՝ երբ Լոնտոնի Review of Reviewsի խմբագիր Ուիլքըմ Սթէա Ամերիկա այցելեց՝ Պոսթոնի մէջ Հայերու խօսած պահուն ըսաւ.

— Կը խրատեմ Ամերիկահայերը՝ որ զօրաւոր հայկական դաշնակցութիւն մը կազմեն, եւ ուրիշ երկիրներու Հայերուն հետ միանան, պատրաստելու համար հայ ժողովուրդը այն յեղափոխութեան, որ ապահովարար պիտի դայ:

Երբ Միս Պլաքուէլ իրեն գիտել տուաւ թէ՛ հայ կազմակերպութիւնները աւելի շատ կ'ատեն զիրար՝ քան Թուրքը, Ո. Սթէտ ըսաւ.

— Ուրեմն անոնք արժանի են ջարդուելու եւ պէտք է որ ջարդուին: (Տես Ազգ., 1907 թիւ 2):

Ի վերջոյ կարծեմ թէ պակաս տեղ չմնաց, նկատի ունենալով հայ յեղափոխականներու փրկելիք տաճկահայ հարենիքի անկենդան աւերակոյտը միայն: — (Հեղինակ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐԷՆ

Նկատի ունենալով Հայկ. Հանրապետութեան շրջանի ռազմական գրուագիւններու ամբողջական արձանագրութիւններու գծուարութիւնները, իրբեւ օրուայ վաշտապետ՝ կ'արձանագրեմ միմիայն իմ գործունէութիւններս՝ իր յարակից գէպքերով եւ գէմքերով, որոնցմով կարելի է դադարաւ մը կազմել նաեւ Հայկական Հանրապետութեան Ընդհանուր ռազմական յաջողութեանց, մանաւանդ ձախողութեանց տուն տուող պատճառներու մասին:

Տեղակալ Մ. ԱԻՆՏԵԱՆ

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

ԻԳՏԻՐԻ ՀԱՅ-ԹՐԲԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԼԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ

1918ին էր որ, անգլիական բանակին շնորհիւ՝ նորակազմ Հայաստանին (որ կը ներկայացնէր այժմէան Խորհրդային Հայաստանի սահմանները), կցուեցան Ղարսը, Իգտիրն ու Արտաշանը, նախկին ռուսական սահմաններով: Հակառակ այս բարեշնորհ կարգադրութեան, կողմն ու Արազկէօլը իր երկայնքով եւ բարձունքներով մնաց ժամանակ մը անվերադարձելի, զինուորի պակասի հետեւանքով:

Գնդապետ Պաղտասարեանի Տըզ գունդով գրաւուեցան այդ գիծերն ալ, որոնք արդէն գրեթէ թափուր էին, բացի քանի մը անդալական քիւրտ ցեղապետներէ, որոնք առաջին հարուածով փախան թրքական սահման:

Յառաջխաղացումի առաջին գիշերը մեզ բաժին ինկաւ գիշերել թրքական աւերակ գիւղ մը, Բարդոզեան լեռնաշղթայի կուրծքին, որուն աւերակ պատերուն տակ խարոյկներ վառելով աշխատեցանք մի կերպ մեզ պաշտպանել եւ տաքցնել գիշերուան ցուրտ քամիէն. բրովհետեւ դեռ չորս կողմերնիս ձիւնակոյտերը ճերմակ արջերունման փոսերուն կամ ժայռերուն ծոցին պառկած էին:

Գնդունին կողքիս էր. ի դուր կ'աշխատէինք կոնակնիս տաքցնել, բայց ինչո՞վ...:

Ստիպուեցանք ձիւրնուս կոնակի թագիքները գրաւել եւ մեր կոնակները կապել. որով ստեղծեցինք կացութիւն մը որ մեզ կարողացաւ մի կերպ պաշտպանել մինչեւ առաւօտեան լուսարացը:

Լուսարացին՝ Հայկական մեծ Մասիսը իր ուսին վրայէն ցոյց տուաւ մայիսեան լուսապայծառ արեւը, մոռցնել տուաւ գիշերուան մեր քաջած դողդոջումները: Գիշերուան գծոխքը գարնանային գրախտի փոխուեցաւ. ձիւնին տակէն դուրս ցցուած ծաղիկներն ու

կանանչները կեանք եւ արեւ ներշնչեցին մեզ, հայկական պաշտելի սարերէն :

Քանի մը օրուան մէջ Տրդ զունդի 12 վաշտերու կէսէն աւելին՝ իրենց ցոյց տրուած դիրքերը դրակեցին, իբրեւ հայկական ճակատի սահմանապահներ :

Ինձ ալ բաժին ինկաւ Սիշանլուն, որ ժամանակին՝ ռուսական սահմանապահ Քօզակներու կերդոնատեղին էր եղած, իսկ այժմ՝ Տրդ զունդի Բ. վաշտի սահմանապահ կերդոնատեղիս: Սիշանլու ըսուած վայրը՝ կոնաձեւ ձորադաշտ մըն է, կերդոնը ունենալով նոյն ձեւ բլուր մը, որուն մէջքին վրայ կը գտնուի աւերակ բերդ մը. ժամանակին՝ պարսիկ Շահերը զայն կը գործածէին իբր բանտ, զերեւոյր հայ իշխաններու կամ իշխանուհիներու համար :

Սոյն վայրի վերի բարձունքը Բարդողեան լեռնաշղթան է, նախկին ռուս-թրքական սահմանագիծը, իսկ վարի ծայրը, ձորին բերանը կը գտնուի Սիշանլու աւերակ դիւղը: Հակառակ դուռերու եւ պատուհաններու չզոյւթեան՝ կարդ մը տուներ ծածկ ունէին. որով զինուորներս տեղաւորեցի անոնց մէջ, պահակներ նշանակելով թրքական սահմանը հսկող կէտերու վրայ :

Պարնան արեւը սկսաւ աւելի փայլիլ, անմարդարնակ սարերու եւ հովիտներու ծաղիկն ու կանաչը սկսաւ իր բոյրը տարածել ամէն կողմ :

Հայկական հայրենիքի սահմանապահ զինուորներ էինք, սակայն դրեթէ հաղորդակցութենէ զուրկ էինք այդ ժողովուրդէն, եւ կամ անոր ապրած դիւղէն եւ քաղաքէն: Քանի մը օրը անգամ մը քաղաքէն — Իգտիրէն մեզ աննգամթերք բերուիլը միայն կը տեսնէինք, այն ալ ի հարկէ դարձեալ զինուորներու միջոցաւ :

Հայկական բնակչի (իդալիան կամ արալիան) ոչ մէկ նմոյշ չէինք տեսներ մեր սահմաններուն մէջ եւ ոչ իսկ ոչխարներ կամ անասուններ, որոնք զային եւ վայելէին մեր գտնուած բարձունքներուն գտնուող ծաղիկներն ու կանանչները. իսկական արօտավայրեր՝ որոնց կոյս յուսթը, կարծես իր բողոքը կը բարձրացնէր զէպի երկինք, վայելադրկուած գտնելով իր գեղեցկութիւնն ու համը :

Ամէն օր՝ քանի մը անգամ, շրջան կ'ընէի իմ սահմաններս, վերաբննելով սահմանապահ պահակախումբերս: Օր մը՝ մասնաւոր պահակախումբով մը բարձրացայ Բարդողեան լեռնաշղթային ամենարարձր կատարը, նստայ ժայռի մը վրայ, մերթ ետ նայեցայ զէպի Արարատեան դաշտ, որ ցածր բլլալով եւ մառախուղով պատուած բլլալով չէի կարող գանազանել ոչ մէկ դիւղ կամ քաղաք, եւ ոչ ալ Արաքսի կապոյտ ժայաւէնը, բացի Արագածի ձիւնապատ բարձունքէն, որ երկնքի ցինջ կապոյտին մէջէն ցոյց կուտար իր գլուխը միայն, առանց մարմնի: Աւելի մօտը, լեռնաշղթայի սարահատին պառկած էր Սուրմալուի դաշտը եւ Իգտիրը, անկէ զէպի Մասիս

քարձրացող փէշին վրայ կ'երեւային հայկական « Արշակաւան »-ի աւերակները :

Կեցած լեռնաշղթայիս ամենամօտ գիւղը որ կ'երեւար Օրկովն էր, եւ որ դժբախտաբար դեռ Քիւրտերու ձեռքն էր, եւ որոնց հետ որեւէ յարաբերութեան կարելիութիւն չունէինք :

Ազա գլուխս դարձուցի դէպի ետ, Տաճկահայաստան, տեսնելու համար Վանայ ծովն ու Սիփանը, դարձեալ որոշ բան մը չկարողացայ տեսնել, բացի պարսկական սահմանին վրայ դռնուող հին Պայաղիտէն, որ դռնուած սարիս ոտքին տակն էր, ոչխարներու ու հօտերու հատուկտոր կէտերով: Դէպի արեւելք՝ պարսկական սահմանն է որ կ'երեւայ. հայկական Արծափ գիւղը իր վեհադիր երեւոյթով, որ թառած է լեռնաշղթային վրայ, հին Պայաղիտէն դէպի արեւելք՝ քանի մը քիլոմէթր հեռաւորութեամբ: Պայաղիտէն դէպի արեւմուտք՝ դարձեալ լեռնաշղթայիս ոտքին տակ պատկած է Սեւանէն քիչ պակաս լիճ մը իր համեզ ձուկերով. աւելի արեւմուտք՝ Ալաշկերտի դաշտն է որ կը մարի մառախուղի եթերին ծոցին:

Իսկ դէպի Վան ուղղութեամբ աչքի կը զարնեն ճերմակ լեռները (Ալատաղ) իրենց հազարամէկ գաղաթներով, որ լայնածիր շրջան մը բռնած է թրքական հողէն դէպի պարսկական սահմանը:

Այսպէս ժամի մը շափ կուշտ ու կուռ ըմբռնելէ վերջ՝ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Հայաստանի համայնապատկերները, ուղղուեցայ կեդրոնատեղիս, դէպի ցած Սըչանլու գիւղը:

Գեղեցիկ էր բնութիւնը, վեհ էր պարտականութիւնս, որուն լծուած էի սիրահարի նման, յուսալով որ՝ եթէ ես, իբրեւ գինուորական այդքան ջերմօրէն փարած եմ իմ սահմանապահ պարտականութեանս, Երեւան նստող, պետութիւն կառավարող հայ պատասխանատուներն ալ, ինձ նման գիտակից եւ անձնուէր, գիշեր ցերեկ կը հսկեն հայկական քաղաքականութեան եւ կամ Հայոց բարօրութեան համար:

Հետեւաբար հանդիստ եւ անվրդով՝ պարապոյ ժամերս ալ երբեմն կը նուիրէի գծադրութեան կամ յուշերուս արձանագրութեան. բայց ոչ պիւրօ ունէի եւ ոչ ալ գրասենեակ. հետեւաբար հարկադրուեր էի տան հանուած դուռերէն մէկը կախել ուռնիի ծառին ճիւղերէն՝ երկաթ թելերով, որուն վրայ փոքր էի խոտէ անկողինս, ինչպէս նաեւ բարձս, որոնց վրայ ընկողմանած, ծառին շուրջ հովանաւորուած, երբեմն կը քնանայի, երբեմն կը դձէի եւ երբեմն ալ կը գրէի:

Դեռ աչքիս առջեւ է Ալազեադի գծած պատկերս, որ երկրի եւ երկնքի կապոյտներու մէջէն ցոյց կուտայ իր գլուխը ճիւնապատ, ինչպէս գծադրիչս՝ որ կը գտնուէր երկնքի եւ երկրի խաւին մէջտեղը, Բարդոզեան բարձունքին:

Յաճախ ալ գրիչը ձեռքս առնելով կը գրէի հայկական մեծ

Եղեոնը ու Սեւ ծովեան փախուստս, ինչպէս արձանագրուած է զբքիս Ա. կէսին վրայ:

Բայց զժրախտաբար, այդ երկու յիշատակներս ալ զո՞հ պային Ղարսի պատերազմին, զոնէ ողջ ձգելով զիս, որպէսզի 1952ին կարողանամ դարձեալ զբրի առնել յիշեալ Յուշամատեանը:

Ինչպէս ըսինք մեր սահմանապահ սարերը հիանալի արօտավայրեր էին, եւ որոնցմով ոչ մէկ հայ պաշտօնէութիւն կամ զիւղացիութիւն չէր հետաքրքրուեր: Ի վերջոյ քանի մը շաբաթներ վերջ, Եզրտի քանի մը ցեղապետներ՝ իրենց ոչխարներով եկան վրան լարելու մեր սարերուն, մեր հովանաւորութեան տակ, չմոռնալով մերթ ընդ մերթ սէրով ու կարագով մեզ պատուելու:

Օր մըն ալ, բոլորը մէկ յղացումը ունեցեր էին փառաւոր խնջոյք մը սարքելու, ի պատիւ Տրդ դունդի սպաներուս, օրեր առաջ Երեւան մարդ զրկելով, սառոյց, օդի եւ այլ բաներ հայթայթելու համար:

Հրաւէրի օրը, մօտ 60 հողի ուղղուեցանք դէպի անոնց կեդրոնատեղին, ուր լարուած էր այժու մազէ գործուած հսկայ սեւ վրան մը, որուն տակ կարելի էր համախմբուիլ քանի մը հարիւր հողիով, սր զարդարուած էր թանկագին գորգերով եւ բոլորածու: Հետեւաբար երբ ներս մտանք, վեր վար չկար. ամէն ոք քաշուեցաւ եզերքները եւ երկարեցաւ գորգերու վրայ, կողքերն ունենալով բարձեր:

Թէպէտ Եզրտի կիներ Թուրքերու շափ մոլեռանդ չէր, բայց իբրեւան սեռէն ոչ ոք կար վրանին տակ: Եզրտի մեծաւորներն ու կրօնապետները հոն էին եւ համահաւասար կը ծառայէին, կ'ուտէին ու կը խմէին, ինչպէս նաեւ օդին՝ որ առատօրէն կը հոսէր:

Սկսան պարերը, ուր աչքի կը զարնէին մանաւանդ՝ կրօնապետները, որոնք իրենց ճարպիկ եւ եռանդուն շարժումներով կը դերագանցէին հասարակ ժողովուրդը՝ պատիւ մը, յարգանք մը աւելի բրած ըլլալու համար հայ սպաներուս:

Ես եւ Արչակ Մաղանեանը (Ալիւրցի, Վան) նստած էինք կողք կողքի, տանոցները (արագահարուած) մեր մէջքին:

Կ'երևի թէ՛ յայտնողներ կամ զխոցողներ եղած են սր մենք զօրավար Անդրանիկի սպայակոյտին մաս կազմած ենք նախապէս: Հակառակ զնդապետի եւ ուրիշ սպաներու հրապուրիչ եւ ճաճանչաւոր համազգեստներուն, յաճախ դադտագոյի մեզ ցոյց կուտային, թերեւս ըսելու համար որ — այդ քաջերը՝ զօրավար Անդրանիկի սպայակոյտէն են:

Խնջոյքը վերջացաւ կատարեալ զոհունակութեամբ, եւ ամէն ոք վերադարձաւ իր պարտականութեան գլուխը:

Ամիս մը վերջ, զնդապետէն հրաման ստացայ՝ վաշտովս ներկայանալ իր կեդրոնատեղին, Մոլլախամար, ինչպէս նաեւ ուրիշ

քանի մը վաշտապետներ իրենց վաշտերով՝ տեսակ մը համախմբում ,
երուն նպատակը անձանօթ մնաց մեղի :

Այդ քանի մը օրուան համախմբումի շրջանին, զինուոր ու
ուպայութիւն՝ ուրախութիւն, պար ու խրախճանք միայն վայելեցինք :
Մոլլակամարի բարձունքին անդի ունեցող հայկական նուազը, պարը
ու երգը հայ զինուորներու զերակատարութեամբ, վայելքի, հըր-
ճունքի եւ հպարտութեան կնիքներ գրոշմեցին մեր հայրենակարօտ
սրտերուն :

Մանաւանդ՝ երբ վանի հայ երիտասարդը՝ հանրածանօթ կողքի
բարձունքին, պարի շարքին, կուրծքերը ունեցուցած կ'երգէ .

Արաքս ինծի նամբայ տուր,
Երեսն երբալու եմ,
Քերական կարդալու եմ . . . :

Իւրիչ մը .—

Կանգնիր, հէ՛յ բռէգ, կանգնիր,
Իմ եարը հետ մի տանիր,
Ինձնից գայն մի բաժանիր . . . :

Երրորդ մը .—

Արծափը պանծը (բարձր) գեղ ա,
Ջուրը հիւանդի դեղ ա,
Խմողը երջանիկ ա . . . :

Երգերու ներդաշնակութեան հետ կայ աւելի հիանալին .

— Պարող ձիգ հայ երիտասարդներու օրօրուող շարա՞նը :

— Ո՛չ :

— Ոտքերու, բազուկներու, մարմնոյ շորորա՞ն :

— Ո՛չ :

— Հապա՞ն :

— Վեր բարձրացող բազուկներու վրայ թրթռացող եւ խաղացող
դնդերները, սրտնք երգուող եղանակի եւ խաղի իրր թարգման,
հեռադրի կոճակին նման խմատ եւ բացատրութիւն կուտան երգին
եւ խաղին հոգիին, վերացում եւ հիացում ներշնչելով ականատեսին :